

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»**

БОРЧУК Степан Миколайович

УДК: (477): (031)+392 «XX ст.»

**УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ТРАДИЦІЯ XX ст.:
ПРОЕКТИ, ВИКОНАВЦІ, ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Переяслав-Хмельницький – 2015

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Рєєт Олександр Петрович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора з наукової роботи,
завідувач відділу історії України XIX – початку XX ст.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Литвин Микола Романович,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича,
директор;

доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Любовець Олена Миколаївна,
Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»,
заступник директора з наукової роботи;

доктор історичних наук, професор
Коляда Ігор Анатолійович,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова,
професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін
і гендерної освіти Інституту історичної освіти.

Захист відбудеться «3» липня 2015 року об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зала імені В.О. Сухомлинського).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30).

Автореферат розісланий «2» червня 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

О.Ф. Глоба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В сучасній науковій літературі особливе місце посідають енциклопедичні видання. Національна енциклопедія – візитна картка держави, сума знань про її історію, економіку, політику, культуру, побут, населення, найвизначніших представників народу, власне – про все найбільш значуще й значиме на її території у різних сферах людської діяльності¹.

За даними Книжкової палати України, за останні 5–7 років видавництва нашої держави надрукували близько 600 найменувань книжкових видань з грифом енциклопедії чи енциклопедичного словника (довідника). Втім, за змістом, структурою, наповненням, жанровими особливостями ці видання далеко не завжди відповідають формату енциклопедичних.

2004 р. у системі Національної академії наук України було створено Інститут енциклопедичних досліджень, що на нього покладено здійснення фундаментальних та прикладних досліджень у галузі енциклопедистики, розроблення наукових та методичних засад створення різного формату енциклопедичних видань, а також координацію досліджень з енциклопедичної справи в Україні.

Теоретичні засади підготовки галузевих енциклопедичних видань розробляють й інші академічні установи, зокрема ті, зусиллями яких упродовж останнього двадцятиріччя було вже розроблено й видано профільні енциклопедії чи процес публікації таких енциклопедичних видань ще триває. Ідеться насамперед про шеститомну «Юридичну енциклопедію», підготовлену колективом Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України з залученням авторів з інших академічних інститутів і видану у 1998–2004 рр., відзначеної Державною премією України в галузі науки і техніки², а також «Енциклопедію історії України», що готується колективом авторів Інституту історії України НАН України з 1997 р. (спершу у п'яти, згодом – восьми, нині – у десяти томах). На сьогодні цей масштабний академічний проект під керівництвом академіка В.А. Смолія в основному завершено – опубліковано 10 томів цього видання зі статтями на літери від «А» до «Я», в яких узагальнено найсучасніші напрацювання вітчизняної й зарубіжної історіографії. На черзі – додаткові томи, в тому числі й «Україна – Українці»³.

¹ Железняк М. *«Енциклопедія Сучасної України»: історія, сучасний стан та перспективи* / М.Г. Железняк // *Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових праць* / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень; редкол.: М.Г. Железняк (голов. ред.) та ін. – К., 2009. – Ч. 1. – С. 5.

² Шемшученко Ю. *Фундаментальний звіт знань про державу і право* / Ю.С. Шемшученко // *Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових праць* / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень; редкол.: М.Г. Железняк (голов. ред.) та ін. – К., 2009. – Ч. 1. – С. 27–33.

³ Кульчицький С. *Вітчизняна історія в енциклопедичному форматі* / С.В. Кульчицький // *Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових праць* / НАН України. Інститут

Вищенаведене засвідчує, що у сучасній Українській державі не лише існує стійкий інтерес до різноманітних видань енциклопедичного формату – загальних (універсальних), галузевих та регіональних, а й наявна перманентна потреба в теоретичному обґрунтуванні засад підготовки енциклопедичних видань, як рівночасно й з'ясуванні історичних передумов і загальноцивілізаційного контексту генези, розвитку й імовірних перспектив вітчизняної енциклопедичної традиції – у її загальнолюдському вимірі й національних особливостях, властивих лише українським енциклопедичним виданням.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося у рамках наукових тем: Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Історія Галичини. Український національний рух в Галичині: політичний, економічний, духовно-культурний аспекти» (№ державної реєстрації 0109U005847) та відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Реформи та їх соціальні наслідки для України: 1860-і – 1890-і рр.» (№ державної реєстрації 0111U002507) та «Міста України модерної доби (кінець XVIII – початок XX ст.): населення, господарство, культурне середовище, форми управління (№ державної реєстрації 0113U007386).

Метою дослідження є аналіз вітчизняної енциклопедичної традиції у суспільно-політичному й культурно-цивілізаційному контекстах історії України XX ст. на прикладі найбільш вагомих енциклопедичних проєктів доби – «Украинский народ в его прошлом и настоящем», «Біографічний словник діячів України», «Енциклопедичний словник», «Українська загальна енциклопедія», «Українська радянська енциклопедія» М. Скрипника – В. Затонського, «Енциклопедія українознавства» В. Кубійовича, «Українська радянська енциклопедія» у 17-ти томах, «Радянська енциклопедія історії України» та інших.

Завдання дослідження:

- з'ясувати стан вивчення проблеми української енциклопедичної традиції XX ст. у вітчизняній та закордонній історіографії;
- окреслити джерельну базу праці;
- схарактеризувати методологічні підходи до виконання дисертаційного дослідження;
- простежити історію світової й вітчизняної енциклопедичної справи домодерної доби;
- проаналізувати обставини, коло ініціаторів й авторів першого вітчизняного енциклопедичного проєкту новітнього часу – чотиритомної енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем»;

– з'ясувати обставини, особливості підготовки й склад співробітників незавершених енциклопедичних проєктів УАН – ВУАН 1919–1934 рр. – «Біографічного словника діячів України» та «Енциклопедичного словника»;

– висвітлити мотивацію виникнення 1927 р. задуму багатотомної республіканської «Української радянської енциклопедії», склад її редакторів, авторський колектив, причини уповільненої праці й, зрештою, краху цього проєкту 1934 р.;

– визначити передумови, склад учасників й обставини праці над другим незавершеним проєктом багатотомної «УРЕ» 1944–1947 рр.;

– дослідити перебіг підготовки вітчизняних енциклопедичних видань поза теренами УРСР/СРСР на прикладі «Української загальної енциклопедії» та «Енциклопедії українознавства»;

– проаналізувати особливості роботи над 17-томною «Українською радянською енциклопедією» 1957–1965 рр. – першим успішним республіканським енциклопедичним проєктом;

– з'ясувати специфіку підготовки галузевих вітчизняних енциклопедій – «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах й чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України».

Об'єкт дослідження – вітчизняна словниково-енциклопедична традиція упродовж останнього тисячоліття національної історії у загально цивілізаційному та європейському контексті.

Предмет дослідження – історія українських енциклопедичних проєктів ХХ ст. у концептуальному й особистісному вимірі на прикладі проєктів «Украинский народ в его прошлом и настоящем», енциклопедичних проєктів УАН–ВУАН 1920-1930-х рр., «Української Загальної Енциклопедії», «Української Радянської Енциклопедії», «Енциклопедії українознавства», галузевих видань – багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» й чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України».

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 1900-ті – першу половину 1990-х рр. Нижня межа окреслена виникненням задуму створення першого вітчизняного енциклопедичного проєкту («Украинский народ в его прошлом и настоящем»); верхня – обмежена відновленням державної незалежності України, а відтак і завершенням ери «радянських енциклопедій» та визріванням задумів створення немарксистських національних енциклопедичних проєктів, а також виходом додаткового 11-го тому («Словникова частина – доповнення») «Енциклопедії українознавства» (1995).

Територіальні рамки дослідження переважно охоплюють українські землі під російським імперським пануванням (у межах імперії Романових до 1917 р., а з початку 1920-х рр. – у кордонах так званої УРСР) й у складі Другої Речі Посполитої 1923–1939 рр. У повоєнний час ідеться про територію УРСР з «возз'єднаними» західноукраїнськими землями. У разі потреби у роботі

аналізуються події й процеси, що відбувалися на етнічно російських теренах імперії Романових й, зокрема, столичному Петербурзі/Петрограді, а також на центрально- й західноєвропейських й американських теренах, на яких проживала українська політична еміграція й діаспора – автори й споживачі української енциклопедичної продукції.

Методологічна основа дисертації. Основними у дисертації стали традиційні принципи історизму, науковості, системності, всебічності, репрезентативності антропоцентризму й гуманізму. Всі названі принципи історичного пізнання реалізовувались шляхом застосування як загальнонаукових, так і конкретно-історичних методів. Серед них: аналітико-синтетичний, проблемно-хронологічний, критично-порівняльний, статистичний, просопографічний, а також методи аналогії, систематизації й узагальнення, мікроісторичного і факторного аналізу ситуації, контент-аналізу, методи архівної евристики, критичного порівняння й верифікації документів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі аналізу й класифікації джерелознавчого та історіографічного матеріалу в ній *вперше*:

- здійснено комплексний аналіз розвитку вітчизняної енциклопедичної справи у загальному суспільно-політичному й культурно-науковому контексті ХХ ст. та специфічних умов державних утворень, до складу яких входили у цей час українські землі (Російська імперія, Австро-Угорщина, СРСР, Друга Річ Посполита);

- обґрунтовано, що неодноразові (невдалі й успішні) спроби підготовки національних енциклопедичних видань були адекватною відповіддю українського суспільства на виклики часу й кореспондували з аналогічним досвідом інших культурних народів;

- з'ясовано, що наявний джерельний матеріал дає змогу з достатньою повнотою реконструювати процес підготовки не лише реалізованих енциклопедій («УЗЕ», «УРЕ» М. Бажана, «Енциклопедія українознавства» тощо), а й проектів, які були припинені на стадії підготовки або ж «заморожені» («УРЕ» М. Скрипника, проект «УРЕ» 1944–1947 рр.);

- доведено, що ініціювання компартійним керівництвом УРСР першого й третього проектів «Української радянської енциклопедії» спричинили заходи закордонної (щодо УРСР) української наукової громадськості з підготовки немарксистських національних енциклопедичних проектів – «Української загальної енциклопедії» та «Енциклопедії українознавства»;

- репрезентовано життєвий і творчий шлях окремих учасників вітчизняних енциклопедичних проектів у ширшому контексті «українізаційних» й антиукраїнських викликів новітнього часу;

істотно *додовнено*:

- характеристику джерельних комплексів й стану наукового опрацювання проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;

- біографічні дані ініціаторів, чільних виконавців й окремих авторів вітчизняних енциклопедичних проєктів ХХ ст., відомості про яких вписано у ширший суспільно-політичний й культурологічний контекст їхнього часу;

- положення про тяглість української енциклопедичної традиції новітньої доби й щільний, хоча й контрверсійний зв'язок вітчизняних енциклопедичних проєктів різного ідеологічного спрямування;

набули подальшого розвитку положення про те, що:

- увесь накопичений позитивний й негативний досвід організації роботи над вітчизняними енциклопедичними проєктами ХХ ст. буде корисний і має обов'язково враховуватися під час підготовки сучасних загальних й галузевих енциклопедій у незалежній Україні;

- підготовка новітніх енциклопедичних видань, насамперед у галузі українознавства, бажано виконувати спільними зусиллями учених України та їхніх колег (учених-українців й українознавців) з зарубіжжя;

- енциклопедичні тексти та їхні автори й редакційні колективи енциклопедичних проєктів мають бути максимально дистанційованими від політичної заангажованості, а відтак і коливань політичної кон'юнктури.

Практичне значення одержаних результатів визначається в науково-теоретичній та суспільно-політичній площинах. Матеріали дослідження сприятимуть глибшому осмисленню та оцінці подій минулого в історії вітчизняної енциклопедичної справи новітньої доби, з'ясуванню мотивів постановки окремих енциклопедичних проєктів, ролі окремих осіб у їхньому виконанні. У науково-дослідній площині результати наукового пошуку будуть корисними у подальших дослідницьких практиках з вивчення історії й значення окремих вітчизняних енциклопедичних проєктів ХХ ст. та їхніх виконавців; у навчально-методичній сфері можуть бути використаними для читання лекцій та спецкурсів із новітньої історії нашої держави, історичної регіоналістики, історичного краєзнавства, культурології, релігієзнавства, політології, а також підготовки навчальних програм з окремих нормативних курсів і спецкурсів.

Достовірність отриманих результатів забезпечена поглибленим вивченням історіографії теми, неупередженим аналізом широкого кола джерел, застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, які відповідають меті, предмету та завданням дисертаційної роботи.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, самодостатньою науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження відбувалася на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, «круглих столах»: Міжнародній науковій конференції «Західно-Українська Народна

Республіка 1918–1923. До 90-річчя утворення» (Львів – Івано-Франківськ – Чернівці, 2008); Науковій краєзнавчій конференції, присвяченій 950-річчю заснування м. Тисмениці (м. Івано-Франківськ, 2012); Всеукраїнській науковій конференції «Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР» (м. Київ, 15 березня 2012 р.); Міжнародній науково-методичній конференції «Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки» (м. Київ, 5 грудня 2012 р.); Третіх наукових читаннях імені академіка Я.Д. Ісаєвича (м. Львів, 7–8 березня 2013 р.); III Міжнародній науковій конференції «Сучасні напрямки викладання гуманітарних дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах: мова, література, історія» (м. Горлівка, 23–24 квітня 2013 р.); Третіх історичних читаннях пам'яті завідувача відділу історії України XIX – початку XX ст. доктора історичних наук, професора В.Г. Сарбея ««Довге» XIX ст. в Україні: питання національної модернізації» (м. Київ, 2013); IV Міжнародній науковій конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса, 2013); IX Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 95-й річниці Буковинського народного віча (Чернівці, 25–26 жовтня 2013 р.); Науковій конференції «Євген Петрушевич: постать на тлі доби (до 150-річчя від дня народження і 95-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки)» (м. Львів, 30 жовтня 2013 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Західно-Українська Народна Республіка: До 95-річчя утворення» (м. Івано-Франківськ, 2013 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі спеціальних галузей історичної науки» (м. Переяслав-Хмельницький, 6-8 червня 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Перша світова війна в історичній долі народів Центрально-Східної Європи» (Івано-Франківськ – Львів, 25–27 вересня 2014 р.) та ін., а також щорічних науково-практичних конференціях, наукових семінарах кафедри суспільних дисциплін Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображені в 29 публікаціях, зокрема: в індивідуальній монографії, 27 статтях у фахових наукових виданнях, затверджених Департаментом атестації кадрів Міністерства освіти і науки України, у тому числі статтях у наукових виданнях іноземних держав та у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз, 1 праці апробаційного характеру.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, восьми розділів (сімнадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (893 найменувань). Повний обсяг дисертації нараховує 541 стор.

У **вступі** обгрунтовано вибір теми, актуальність і зв'язок з науковими програмами, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання, окреслено хронологічні рамки і територіальні межі, викладено методологічну основу, наукову новизну, практичне значення, наведено дані про апробацію результатів і структуру дослідження.

Розділ I «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «*Стан наукової розробки теми*» систематизовано доробок вітчизняних та зарубіжних вчених із досліджуваної проблеми.

1916 р. часопис «Украинская жизнь» вмістив спогади-некролог, присвячені пам'яті визначного історика, етнографа й соціолога Максима Максимовича Ковалевського (1851–1916), українця за походженням. Автором некролога, підписаного «П. Смуток», був відомий діяч петербурзької «Громади» П.Я. Стебницький. У публікації вперше була оприлюднена непересічна роль М.М. Ковалевського у реалізації вітчизняного енциклопедичного проекту – чотиритомника «Украинский народ в его прошлом и настоящем», перші два томи якого з'явилися друком на момент публікації спогадів. У статті йшлося про роль М.М. Ковалевського й принагідно – задум усього видання⁴. Ці спогади П.Я. Стебницького поклали початок вітчизняній енциклопедичній мемуаристиці новітньої доби.

У підрадянській Україні перші згадки про вітчизняну енциклопедичну мемуаристику пов'язані з книгою-посвятою Петру Януарійовичу Стебницькому – «П.Я. Стебницький 1862–1923», яка вийшла у Києві у видавництві «Слово» 1926 р. невеликим накладом й ледь не одразу перетворилася на бібліографічний раритет⁵. Вміщені у книзі спогади С. Єфремова, Є. Бігановської, О. Кисіля подавали яскравий портрет Покійного як одного з ініціаторів проекту чотиритомного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», очільника Комісії для складання біографічного словника діячів української землі Української Академії наук й одночасно голови академічної Комісії для складання Енциклопедичного словника.

1928–1929 рр. у редагованому акад. М.С. Грушевським часописі «Україна» у двох частинах з'явилися спогади співробітниці Постійної комісії УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України Ганни Берло, в яких йшлося про її участь в українському національному русі 1890-х – початку 1900-х рр., зокрема, працю у біографічному гуртку В.Б. Антоновича – предтечі Постійної комісії Біографічного словника, а також фрагментарно висвітлено співробітництво у цій академічній комісії.

⁴ Смуток П. [Стебницький П. Я.] *М.М. Ковалевский и украинство: [Воспоминания]* / П. Смуток [Пётр Стебницький] // Украинская жизнь. – 1916. – № 4–5. – С. 65–69.

⁵ Спогади про П. Стебницького та інші матеріали з цієї книги передруковані у виданні: Петро Стебницький. *Вибрані твори* / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 559–623.

Початки української радянської історіографії енциклопедичної справи в УСРР практично синхронізуються з розгортанням у республіці роботи над реалізацією проекту «Української радянської енциклопедії» 1927–1934 рр.

Спробою саморефлексії управлінської верхівки й редакційного колективу «скрипниківської» «Української радянської енциклопедії» – цілком у річищі ідеологічних завдань, що їх висунув перед колективом енциклопедії ЦК КП(б)У в десяту річницю більшовицького перевороту у Петрограді, – стала одна з перших публікацій авторства голови Правління «УРЕ» Ісає Фалькевича «Українська Радянська Енциклопедія (до її видання)» (1930)⁶. Після брутального припинення республіканського енциклопедичного проекту у листопаді 1934 р. енциклопедична тематика на тривалий час зникла з поля зору історіографії УРСР.

У колишній радянській історіографії увага приділялася насамперед загальносоюзним або ж зарубіжним енциклопедичним виданням. Таким прикладом може слугувати брошура лєнінградської дослідниці І.В. Гудовщикої «Загальні зарубіжні енциклопедії» (1963)⁷. Ця розвідка кореспондувала з відомою працею американського автора Р. Коллісона [Robert Lewis Collison] «Енциклопедії: їхня історія упродовж століть», друге видання якої було опубліковане у Нью-Йорку 1966 р.⁸

Прикладом радянського підходу до висвітлення питання може слугувати дослідження Ю. Шмушкіса «Радянські енциклопедії. Нариси історії. Питання методики» (1975)⁹. У виданні розповідається про історію енциклопедичної справи у дореволюційній Росії, особливий наголос робиться на соціал-демократичних довідкових виданнях; докладно проаналізовано розвиток енциклопедичної справи у Радянському Союзі, зокрема підготовку універсальних енциклопедій СРСР – кількох видань «Большой Советской Энциклопедии» та «Малой Советской Энциклопедии». Певна, хоча й фрагментарна, увага у книзі Ю. Шмушкіса приділяється енциклопедичним проектам союзних республік. Одним абзацом згадується перший проект «Української Радянської Енциклопедії» 1930–1934 рр. (щоправда, з помилками у деталях); дещо докладніше висвітлюється реалізація 17-томного видання «УРЕ» 1957–1965 рр. й наступних галузевих республіканських енциклопедій другої половини 1960-х – початку 1970-х рр.

⁶ Фалькевич І. *Українська Радянська Енциклопедія (до її видання)* / І.Д. Фалькевич. – Харків: Акційне т-во «Українська Радянська Енциклопедія», 1930. – 32 с.

⁷ Гудовщикова І.В. *Общие зарубежные энциклопедии* / І. В. Гудовщикова. – Л.: Лен. гос. биб. ин-т, 1963. – 87 с.

⁸ Collison R. *Encyclopaedias: their history throughout the ages; a bibliographical guide with extensive historical notes to the general encyclopaedias issued throughout the world from 350 B. C. to the present day [by] Robert Collison* / Robert Lewis Collison. – 2-d ed. – New York: Hafner Pub. Co., 1966. – XVI, 334 p.: illus., facsim. 24 cm.

⁹ Шмушкіс Ю.Е. *Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики* / Юрий Евсеевич Шмушкіс. – М.: «Советская Энциклопедия», 1975. – 192 с.: ил.

Поодинокі згадки про вітчизняну енциклопедичну традицію траплялися (в силу необхідності) в енциклопедіях радянської України. Йшлося насамперед про вступні статті до таких багатотомних видань, передмови до яких були жорстко детерміновані ідеологічною кон'юктурою, а їхні (переважно анонімні чи колективні) автори виразно дистанціювалися від «неканонічних», «ненаукових» й «буржуазно-націоналістичних» закордонних українських енциклопедій¹⁰. До нечисленних винятків у цій казенній монотонності становила стаття А. Кудрицького й Ф. Сарани, щоправда, написана вже у «перебудовні» часи¹¹, й майже синхронно з цією газетною публікацією надруковані тези виступу на суспільно-політичних читаннях у Чернівцях (червень 1989 р.), присвячених «70-літтю комсомолу України», С. Білокіня «Біографічна комісія ВУАН та її словник»¹².

Значно об'єктивніше й вільніше ця ж тема характеризувалися в українських енциклопедіях, що друкувалися поза межами Радянського Союзу. Йдеться насамперед про «Українську Загальну Енциклопедію» (1930–1935) та «Енциклопедію українознавства» (1948–1989)¹³.

Закордонна українська історіографія значно репрезентативніша з огляду на праці історико-мемуарного жанру, в яких, принаймні фрагментарно, схарактеризовано процес підготовки вітчизняних енциклопедичних проєктів немарксистського спрямування – насамперед «Украинский народ в его прошлом и настоящем» й «Енциклопедії українознавства». У 1934 р. директор Українського наукового інституту у Варшаві О.Г. Лотоцький (1870–1939) у серії мемуарів цієї установи опублікував третю частину спогадів «Сторінки минулого». Окремий розділ праці присвячений тому, як «у Петербурзі, незадовго до війни, розпочато, хоч, на жаль, не доведено до краю ще одну українську справу – видання української енциклопедії – «Украинский народ в его прошлом и настоящем» [...]»¹⁴ У розділі розповідається про формування задуму цього

¹⁰ Див., напр.: *Енциклопедія // УРЕ.* – К., 1961. – Т. 4. – С. 506; *Від Головної редакційної колегії // УРЕ.* – К., 1965. – Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. – С. 5–6.

¹¹ Кудрицький А. *Україна енциклопедична* / А. Кудрицький, Ф. Сарана // *Літературна Україна.* – 1988. – 21 січня. – № 3. – С. 4.

¹² Білокінь С. *Біографічна комісія ВУАН та її словник* / С. Білокінь // *Молодёжь и актуальные проблемы исторической науки: Тезисы общественно-политических чтений, посвящённых 70-летию комсомола Украины, 7–9 июня 1989 г., г. Черновцы.* – К., 1989. – С. 292–294.

¹³ Див., напр.: *Вступне слово // Українська Загальна Енциклопедія: Книга Знання: В 3-х т. / Під головною редакцією І. Раковського.* – Львів; Станіславів; Коломия, [1930]. – Т. I: А – Ж. – С. 1–11; Кузеля З. *Дотеперішні українські енциклопедії* / З. Кузеля // *Енциклопедія українознавства: В 2 т. / Під голов. ред. проф., д-ра В. Кубійовича і проф., д-ра З. Кузеля.* – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 9–11; Кубійович В. *Дві українські енциклопедії* / В. Кубійович, В. Маркусь. – Нью-Йорк: Пролог, 1961. – 146 с. – (Суспільно-політична бібліотека, ч. XI).

¹⁴ Лотоцький О. *Сторінки минулого* / Олександр Лотоцький. – Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – Частина третя. – С. 155.

чотиритомного видання, коло його ініціаторів, авторів й обставини, за яких не вдалося довести до кінця цей масштабний енциклопедичний проект 1909–1916 рр.¹⁵

У 1955 й 1958 роках у Мюнхені під грифом Інституту для вивчення історії та культури СРСР було надруковано у двох частинах дослідження Н. Полонської-Василенко (1884–1973) «Українська Академія наук: Нарис історії»¹⁶, в якому висвітлювалася історія академії впродовж 1918–1941 рр. Свідок заснування й становлення установи, авторка виступила її першим історіографом. Її працю про УАН побудовано на друківаних академічних публікаціях, зокрема звітах й особистих спогадах. Згадувалася у праці й діяльність енциклопедичних комісій ВУАН – Комісії для складання Біографічного словника діячів України й Комісії для складання Енциклопедичного словника. Вихід у світ двотомного дослідження про міжвоєнну історію УАН – ВУАН стимулював появу у вигляді окремих публікацій низки академічних спогадів Н. Полонської-Василенко, яка 1928–1932 рр. працювала редактором відділу гетьманської доби Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України. Діяльність цієї Комісії та її керівника – М.М. Могілянського – характеризується в її спогадах «Михайло Михайлович Могілянський», надрукованих у мюнхенській «Українській літературній газеті» (1960. – Ч. 3)¹⁷, і «Київ часів М. Зерова та П. Филиповича», вміщених у виданні «Безсмертні: Збірник спогадів про Филиповича, Зерова, Драй-Хмару» (Мюнхен, 1963)¹⁸.

Мемуарний характер має й розвідка Н. Полонської-Василенко «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків»¹⁹, що у ній згадувалися й репресії проти співробітників Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України – Й.Ю. Гермайзе, Ф.Л. Ернста, В.Д. Отамановського, В.В. Міяковського, В.О. Пархоменка, М.О. Тарасенка.

¹⁵ Там само. – С. 155–166.

¹⁶ Полонська-Василенко Н. *Українська Академія наук: Нарис історії* / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР, 1955. – Ч. I (1918–1930). – 151 с. – (Досліди і матеріали. Серія 1, ч. 21); Полонська-Василенко Н. *Українська Академія наук: Нарис історії*. – Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1958. – Ч. II (1931–1941). – 211 с. – (Досліди і матеріали. Серія 1, ч. 43).

Сучасне перевидання праці див.: Полонська-Василенко Н.Д. *Українська Академія наук: Нарис історії* / АН України. Інститут укр. археографії; упоряд.: І.В. Верба, П.Д. Овчаренко, О. Прицак, О.С. Рубльов та ін.; редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 414 с.

¹⁷ Передруковано у сучасній антології мемуарів ученої: Полонська-Василенко Н. *Михайло Михайлович Могілянський: [Спогади]* / Н. Полонська-Василенко // Полонська-Василенко Н. *Спогади* / [упорядкування, вступна стаття та іменний покажчик Валерія Шевчука]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 492–501.

¹⁸ Див.: Полонська-Василенко Н. *Київ часів М. Зерова та П. Филиповича* // Полонська-Василенко Н. *Спогади*. – К., 2011. – С. 318–336.

¹⁹ Полонська-Василенко Н. *Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків* / Наталія Полонська-Василенко // *Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою* / Ред. Марія Овчаренко; [Записки НТШ. – Т. CLXXIII]. – Париж – Чикаго, 1962. – С. 7–111.

У спогадах ініціатора й Головного редактора «Енциклопедії українознавства» Володимира Кубійовича (1900–1985) «Мені 70» (1970) наголошувалося, що очолювана ним редакція «Енциклопедії українознавства» («ЕУ») мала три стратегічних завдання: «По-перше, це є підставовий довідник українознавства для двомільйонної маси українців й осіб українського походження, які живуть у діаспорі за межами СРСР та його сателітів. По-друге, це має бути джерелом знання про Україну й український народ для чужинців [...]. По-третє, й, може, найважливіше – «ЕУ» має бути джерелом правдивих інформацій про минуле й сучасне України для українців на рідних землях, де більшовики промовчують або фальшують здебільше те, що становить суть українства... «Енциклопедія українознавства» мала бути також у деякій мірі відповіддю на друге видання 51-томової «Большой Советской Энциклопедии», яка недостатньо й переважно фальшиво представляє те, що стосується українства. Крім того, поява «ЕУ» змусила більшовиків приступити до опрацювання 17-томової загальної енциклопедії українською мовою – «Української Радянської Енциклопедії» («УРЕ»), а згодом «Українського Радянського Енциклопедичного Словника» («УРЕС»), що, своєю чергою, не залишається без впливу на дальшу долю «ЕУ» [...]»²⁰ Епізодичні відомості про «Енциклопедію українознавства», коло її найближчих співробітників та авторів розсіяні по тексту другої книги мемуарів В. Кубійовича «Мені 85». Крім того, «ЕУ» та її попередникам присвячений окремий тематичний розділ спогадів – «Енциклопедія українознавства»²¹.

Мемуарну розповідь Головного редактора видання доповнюють пізніші (1985) спогади близького співробітника В. Кубійовича, члена редколегії й завідувача відділу літератури «ЕУ» (з 1957 р.) І. Кошелівця (1907–1999)²².

Закордонні українські учені-історики практично синхронно (1970–1971) з виходом в УРСР галузевих енциклопедій – «Енциклопедії народного господарства УРСР», «Радянської енциклопедії історії України», «Української сільськогосподарської енциклопедії» – надрукували в «Українському історичному» критичні рецензії на ці українські радянські енциклопедичні проекти²³.

²⁰ Кубійович В. *Мені 70* / Володимир Кубійович. – Париж – Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1970. – С. 116.

²¹ Кубійович В. *Мені 85* / Володимир Кубійович; [Наукове товариство ім. Шевченка]. – Мюнхен: Молоде життя, 1985. – С. 5, 187–188; 205–207; 215–226; 230–231; 233–237; 244–245; 246–273.

²² Кошелівець І. *Розмови в дорозі до себе: Фрагменти спогадів та інше* / Іван Кошелівець. – [Мюнхен]: Сучасність, 1985. – С. 252–253, 255–256.

²³ Див., напр.: Винар Б. [Рец. на кн.:] *Енциклопедія Народного Господарства Української РСР, т. I: А–Е*. Київ, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1969, 598 с. / Богдан Винар // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1970. – Ч. 4 (28). – С. 100–105; Антонович М. [Рец. на кн.:] *Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР, т. I* (Абазин – Державець). Київ, 1969, 552 с. / Марко Антонович // Український історик. – 1970. – Ч. 4 (28). – С. 105–107; Винар Б. [Рец. на кн.:] *Українська Сільськогосподарська Енциклопедія*. Київ, Академія наук УРСР і Редакційна колегія Сільськогосподарської Енциклопедії, 1970, т. I: АБЕ – ЗАР

У закордонному історичному українознавстві з'являлися також поодинокі розвідки, присвячені певним аспектам підготовки чи окремим авторам діаспорних енциклопедій²⁴.

З розпадом Радянського Союзу й відновленням державної незалежності України зникли колишні ідеологічні обмеження. Серед інших питань вітчизняного минулого, табуйованих свого часу радянською ідеологічною машиною, набуло прав громадянства й дослідження проблем історії національної енциклопедичної традиції. Почали з'являтися нечисленні публікації на цю тему.

На сьогодні лише у поодиноких випадках вітчизняна енциклопедична традиція новітньої доби була предметом дисертаційних досліджень. Але й вони суто фрагментарно висвітлювали питання. Так, у кандидатській дисертації Т. Варава «Діяльність та науково-довідкові видання словникових комісій Всеукраїнської Академії наук (1918–1933)» (2000) подано часткову інформацію про роботу енциклопедичних комісій ВУАН – Постійної комісії для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху (згодом – Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України) й Комісії для складання енциклопедичного словника²⁵. Цій самій авторці належать й дві статті про історію функціонування академічної Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України²⁶. Історії підготовки так званої «скрипниківської» «Української радянської енциклопедії» 1930–1934 рр. присвячено кандидатську дисертацію М.М. Фельбаби, захищену 2001 р. в Інституті історії України НАН України²⁷, а також низку одноосібних²⁸ та у співавторстві з О.С. Рубльовим статей

// Український історик. – 1971. – Ч. 1-2 (29-30). – С. 107–109; Ждан М. [Рец. на кн.:] *Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР, т. 2* (Державін – Лестригони). К., 1970, стор. 580. Тираж 40 000 / Михайло Ждан // Український історик. – 1971. – Ч. 3-4 (31–32). – С. 114–116.

²⁴ Жуковський А. *Вклад Олександра Оглоблина в «Енциклопедію українознавства»* / Аркадій Жуковський // Український історик. – Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів - Мюнхен. – 1995. – Ч. 1-4 (124-127). – С. 209–220.

²⁵ Варава Т.В. *Діяльність та науково-довідкові видання словникових комісій Всеукраїнської Академії наук (1918–1933)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Т.В. Варава; [НАН України. Національна б-ка України ім. В.І. Вернадського]. – К., 2000. – 18 с.

²⁶ Варава Т. В. *Діяльність Постійної комісії для складання біографічного словника в складі УАН – ВУАН (1918–1933)* / Т.В. Варава // Бібліотечний вісник. – К., 2000. – № 2. – С. 51–54; Ї ж. *Основні етапи діяльності «Постійної комісії для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху» (1918–1933)* // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 130–138.

²⁷ Фельбаба М. М. *Історія проекту «Української Радянської Енциклопедії» у контексті політики «українізації» (1927–1934 рр.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Фельбаба; [Інститут історії України НАН України]. – К., 2001. – 18 с.

²⁸ Фельбаба М. *Нездійснений проект: З історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії»* / М. М. Фельбаба // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 8. – С. 362–370; Фельбаба М. *«Українська Радянська*

цього ж автора²⁹, у яких розглядаються питання виникнення задуму, підготовки й припинення першого радянського проекту «УРЕ», доля її співробітників.

Монографія старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України В.П. Швидкого «Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.)»³⁰ стала першим в українській історіографії комплексним дослідженням громадсько-політичної, культурно-освітньої та наукової діяльності цієї, нині вже званої, постаті українського національного руху кінця XIX – 30-х років XX ст. Певна увага у праці присвячена й ролі О. Лотоцького у виникненні задуму й спробі реалізації першого українського енциклопедичного проекту новітньої доби – чотиритомника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1909–1916)³¹.

Історії діяльності Постійної комісії УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України присвячена стаття провідного наукового співробітника Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського С.М. Ляшко³². Цій же авторці належить й біографічна розвідка про останнього керівника цієї академічної енциклопедичної комісії – М.М. Могилянського³³.

Відомий дослідник тоталітарного режиму С.І. Білокінь опублікував 2006 р. монографію «В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст», у якій на великому фактичному матеріалі розглянув життя й діяльність класика вітчизняного мистецтвознавства Федора

Енциклопедія»: Перша спроба підготовки (1927–1934 рр.) / М. М. Фельбаба // Вісник: Історія. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1999. – Вип. 45. – С. 26–30; Фельбаба М. «Товариш Борис»: І. А. Шведов – заступник Головного редактора «УРЕ» / М. М. Фельбаба // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К.: Рідний край, 2000. – Вип. 11. – С. 377–389; Фельбаба М. «УРЕ – то наша пролетарська зброя»: М.О. Скрипник та республіканський енциклопедичний проект / М.М. Фельбаба // Український історичний збірник – 2000: Зб. статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 238–255.

²⁹ Рубльов О. *Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років* / О. С. Рубльов, М.М. Фельбаба // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251; Рубльов О. *О. І. Бадан-Яворенко – учений секретар НКО УСРР, завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ»* / О. С. Рубльов, М.М. Фельбаба // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К.: Рідний край, 2001. – Вип. 12. – С. 279–290.

³⁰ Швидкий В. *Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.)* / Василь Павлович Швидкий; НАН України. Інститут історії України; наук. ред. В.М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 366 с.

³¹ Там само. – С. 83–86.

³² Ляшко С.М. *Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933)* / Світлана Миколаївна Ляшко // Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження / Автор-упорядник С.М. Ляшко; [НАН України: Національна б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень, Ін-т рукопису]. – К.: НБУВ, 2003. – С. 13–34.

³³ Ляшко С.М. *Керівничий Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України М.М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження* / С.М. Ляшко // Українська біографістика. – 2010. – Вип. 6. – С. 136–179.

Людвіговича Ернста (1891–1942)³⁴. Серед структурних підрозділів книги окремий параграф присвячений участі Ф. Ернста у роботі Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України і, зокрема, його діяльності на посаді редактора відділу діячів мистецтва всіх часів цієї Комісії³⁵. У другому томі дослідження С.І. Білокіня «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)»³⁶ також проаналізовано функціонування Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України й контроверсійне питання опублікованого/неопублікованого першого тому «Біографічного словника» цієї академічної інституції³⁷.

Загальний історичний контекст, у якому відбувалася підготовка енциклопедичного чотиритомника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» й енциклопедичних проєктів Української академії наук на початку 1920-х рр., а також особливості повсякденного побуту й спілкування лідерів української інтелектуальної спільноти останнього десятиліття ХІХ – перших двох десятиліть ХХ ст., з'ясовуються у монографії та розвідці співробітниці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Інни Старовойтенко, присвячених постатям Євгена Чикаленка³⁸ та Петра Стебницького³⁹. Життєвий шлях і творча спадщина Максима Славинського (Славінського) проаналізовані у кандидатській дисертації В. Очеретяного⁴⁰. У дослідженні, зокрема, згадується і такий епізод біографії М. Славинського, як участь у підготовці енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», де Максим Антонович виступав у ролі офіційного видавця і провадив технічну працю видавництва⁴¹.

Цікава спроба докладно реконструювати другий невдалий проєкт підготовки «Української радянської енциклопедії» 1944–1947 рр. зроблена у публікації 2009 р. аспірантки Інституту історії

³⁴ Білокінь С. *В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст* / С.І. Білокінь; [НАН України: Інститут історії України, Центр культурологічних студій; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 355 с.

³⁵ Там само. – С. 65–71.

³⁶ Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження* / Сергій Білокінь. – Дрогобич: Коло, 2013. – Т. 2. – 1066 с.

³⁷ Там само. – С. 396–399, 763–765.

³⁸ Старовойтенко І. *Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: [Монографія]* / Інна Старовойтенко; [НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; наук. ред. І. Гирич]. – К.: Темпора, 2009. – 544 с.: іл.

³⁹ Старовойтенко І. «...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці»: *Про Петра Стебницького і його служіння українській справі* / Інна Старовойтенко // Петро Стебницький. *Вибрані твори* / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 11–28.

⁴⁰ Очеретяний В. В. *Громадсько-політична та наукова діяльність М. А. Славинського (1868–1945 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 «Історія України»* / Володимир Васильович Очеретяний; [Київський національний лінгвістичний університет]. – Запоріжжя, 2009. – 217 с.

⁴¹ Там само. – С. 70–71.

України НАН України Т. Демиденко⁴². У ґрунтовному дослідженні А. Шаповала «Дмитро Антонович: життя та діяльність» фрагментарно висвітлена участь цього видатного українського громадсько-політичного діяча, мистецтвознавця й історика культури у написанні статей для «Української загальної енциклопедії»⁴³. Невелика стаття Г. Герасимової у сучасній десятитомній «Енциклопедії історії України» присвячена чотиритомному проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем»⁴⁴.

Упродовж останнього десятиліття з'явилися окремі публікації, що у них підсумовано досвід підготовки унікальної вітчизняної краєзнавчої енциклопедії 1960–1970-х рр. – двадцятишеститомної «Історія міст і сіл Української РСР» (1967–1974 рр. – українське видання; російськомовна версія – 1974–1983 рр.)⁴⁵. Досвід виконання цього масштабного енциклопедичного проекту свого часу узагальнив, а на початку 2000-х років і критично переглянув його колишній керівник акад. НАН України П.Т. Тронько⁴⁶.

Разом з тим, проведений історіографічний аналіз питання засвідчує, що у сучасній вітчизняній історіографії відсутні праці, у яких комплексно досліджувалися б проблеми вітчизняної енциклопедичної традиції ХХ – початку ХХІ ст. Зазначену лакуну й намагається заповнити дисертант.

У наших публікаціях останніх років окреслюються основні етапи становлення вітчизняної енциклопедичної традиції ХХ ст. – від першої спроби новітньої української енциклопедії («Украинский народ в его прошлом и настоящем», 1914–1916 рр.) через енциклопедичні проекти ВУАН 1920-х рр. в, невдалу спробу підготовки так званої «скрипниківської» «УРЕ» 1927–1934 рр., львівсько-коломийський тритомник «Української загальної енциклопедії» 1930–1935 рр.,

⁴² Демиденко Т. *Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр.* / Т. Демиденко // Український історичний збірник; [НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених; редкол.: Т.В. Чухліб (голов. ред.) та ін.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 215–224.

⁴³ Шаповал А. *Дмитро Антонович: життя та діяльність* / Андрій Іванович Шаповал. – Миронівка: ПрАТ «Миронівська друкарня», 2012. – С. 195, 250.

⁴⁴ Герасимова Г.П. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» / Г. П. Герасимова // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10: Т – Я. – С. 221.

⁴⁵ Верменич Я.В. «Історія міст і сіл Української РСР» / Я.В. Верменич // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 602; Бажан О. *Краєзнавча енциклопедія України (до 50-річчя ухвалення постанови ЦК КПУ «Про видання «Історія міст і сіл Української РСР» »)* / О. Г. Бажан // Краєзнавство: Науковий журнал. – 2012. – № 3. – С. 26–31.

⁴⁶ Тронько П.Т. *Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т.* / П.Т. Тронько / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. И. Л. Бутич. – К.: Наук. думка, 1981. – 128 с.; Тронько П. *Краєзнавство України: здобутки і проблеми: До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців* / Петро Тронько; [НАН України. Інститут історії України]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 53–66.

діаспорну «Енциклопедію українознавства» (1949–1985), офіційну «Українську радянську енциклопедію» 1950–1980-х рр., «Радянську енциклопедію історії України» – першу історичну енциклопедію УРСР – до численних довідково-енциклопедичних видань доби відновленої державної незалежності України⁴⁷. У науковому доробку дисертанта й кілька наукових розвідок, присвячених персоналіям, які були причетні до різних проектів створення «Української радянської енциклопедії». Ідеться, насамперед, про постать колишнього голови правління першої, «скрипниківської», «УРЕ» Ісаї Фалькевича⁴⁸; ученого секретаря редакційної колегії невдалого проекту «УРЕ» 1944–1947 рр. Феодосія Бабенка⁴⁹; біографію активного дописувача до редакції «Української радянської енциклопедії» 1957–1965 рр. освітянина Миколи Кошарнівського; участь у реалізації проекту «УРЕ» 1957–1965 рр. видатного вітчизняного книгознавця й бібліографа, завідувача редакції бібліографії Головної редакції енциклопедії Юрія Іванова-Меженка (1892–1969)⁵⁰ та ін.

1.2 Джерельна база дослідження. Емпіричним підґрунтям праці стали в першу чергу документи кількох центральних архівів України.

⁴⁷ Див.: Борчук С. *Вітчизняна енциклопедична традиція ХХ ст.* / С.М. Борчук // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника, Ін-т історії і політології. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 17. – С. 201–208; Борчук С. *Українська радянська енциклопедистика: скрипниківська доба (1927–1934 рр.)* / С. М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 18: Історія. – С. 55–60; Борчук С. «Український народ в его прошлом и настоящем» – перший вітчизняний енциклопедичний проект ХХ ст. / С. М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 514–515. – С. 83–86; Борчук С. *Нарада в Агітпровідділі ЦК КП(б)У 18 грудня 1929 р. – обговорення стратегії підготовки Великої Української Радянської Енциклопедії* / С.М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету: Історія. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 20. – С. 99–107; Борчук С.М. «Радянська енциклопедія історії України» – перша історична енциклопедія в УРСР / С.М. Борчук // Укр. іст. журн. – 2013. – № 4. – С. 170–192; та ін.

⁴⁸ Борчук С. *Ісаї Фалькевич (1883–1937) – революціонер, прокурор, цензор, голова правління «УРЕ», «прихований троцькіст»* / С. М. Борчук // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 226–242; Борчук С. *Репресована енциклопедія – скрипниківська «УРЕ»: доля Ісаї Фалькевича* / С.М. Борчук // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / НАН України, Ін-т історії України; Національна спілка краєзнавців України; Головна редкол. науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 379–392.

⁴⁹ Борчук С. *Маловідома сторінка «розширення прав союзних республік»: «Українська Радянська Енциклопедія» – 2 (1944–1947 рр.)* / С.М. Борчук // Краєзнавство: науковий журнал. – 2013. – Ч. 1 (82). – С. 188–199.

⁵⁰ Борчук С. *У колі читачів «Української Радянської Енциклопедії»: Микола Кошарнівський (1900–1979)* / С.М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 607–609. – С. 61–68.

У *Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України) зберігається фрагментарно фонд 4284 – «Видавництво «Українська радянська енциклопедія» («УРЕ»))» (упродовж 2 вересня 1930 р. й до 1931 р. – акційне товариство «Українська радянська енциклопедія»). У ньому представлені окремі документи 1930–1934 рр., а саме: постанова ВУЦВК про видання «УРЕ»; протоколи засідань правління акційного товариства «Українська радянська енциклопедія»; накази по видавництву «УРЕ»; листування з видавництвами та державними установами про видання й розповсюдження енциклопедії; комплектування штатів, список співробітників енциклопедії; схема розділів «УРЕ»; методологічні вимоги до статей; проект правил мовного оформлення «УРЕ»; договори та листування з авторами статей про складання замовлень; протоколи засідань редакційного бюро «УРЕ»; матеріали місцевому «УРЕ»; платіжні відомості, авансові звіти, рахунки; листування з державними установами та організаціями з питань ліквідації «УРЕ»; тощо.

Фонд 4750 ЦДАВО України – «Головна редакція «Української радянської енциклопедії» Академії наук УРСР» – містить матеріали «УРЕ», які хронологічно обіймають 1945–1947 (невдалу другу спробу реалізації республіканського енциклопедичного проекту) й 1958–1965 рр. За 1945–1947 рр. у фонді 4750 відклалися окремі документи, що висвітлюють підготовчу роботу зі створення «УРЕ». Це, зокрема, проект постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про видання, кошторис і штат «Української радянської енциклопедії»»; листування з Радою Міністрів УРСР, Всесоюзним науковим інститутом «Советская энциклопедия», Всесоюзним об'єднанням «Международная книга» про видання енциклопедичної літератури й закупівлю закордонних енциклопедій для потреб редакції; місячні плани роботи редакції й ученого секретаря; довідки про роботу редакції за 1946–1947 рр. та звіт за 1947 р.; списки словників, рецензій і карток до словників, список праць музикознавця й фольклориста, директора Інституту народної творчості та мистецтв АН УРСР М.О. Грінченка (1888–1942), які мали увійти як статті до «УРЕ» 1947 р.; проект штатного розпису та штатні розписи за 1945–1947 рр.; фінансові плани та звіти. На жаль, вищезгадані матеріали, які відклалися у фонді, мають фрагментарний характер й не дозволяють створити цілісної картини чи виразної мотивації, чому саме було припинено підготовку так би мовити «УРЕ-2». Зрозуміло, що так само не відклалися й підготовчі матеріали до партійно-урядового рішення або й саме рішення (якщо таке було) щодо припинення роботи над енциклопедичним проектом – на противагу, скажімо, листопадовому рішенню Наркомосу УСРР 1934 р. про припинення («призупинення») роботи над «скрипниківською» «УРЕ».

Серед матеріалів цього ж фонду 1958–1965 рр. слід назвати інформаційно насичені: листування з урядовими установами, Президією АН УРСР і Державним комітетом у справах видавництв УРСР (Держкомвидавом) про видання енциклопедичної літератури; протоколи, стенограми засідань і постанови Головної редакційної колегії «Української Радянської

Енциклопедії»; накази головного редактора з організаційно-виробничих питань; пропозиції та побажання населення щодо видання енциклопедичної літератури; пропозиції й зауваження трудящих до проекту словників «УРЕ»; фінансові звіти; звіти про виконання плану випуску продукції; протоколи засідань місцевого комітету профспілки редакції енциклопедії; пропозиції та побажання трудящих щодо макету 17-го тому «УРЕ» – «Українська радянська Соціалістична Республіка»; рецензія на макет 17-го тому «УРЕ» та інші.

Доповнюють згаданий масив окремі документи фонду 2 – «Рада Міністрів Української РСР». Зокрема, у ньому зосереджені постанови й рішення Ради Міністрів УРСР щодо видання «Української радянської енциклопедії» 1944–1947 й 1957–1965 рр., листування з Головною редакцією «УРЕ», акти ревізій фінансового стану енциклопедії, урядові розпорядження щодо комплектування штату Головної редакції енциклопедії та її відділів та ін.

У матеріалах ф. 4379 ЦДАВО України – «Боберський Іван (1873–1947) – український емігрант, професор академічної гімназії у Львові, голова рахункового товариства «Сокіл» у Львові» – зберігається численне листування фондоутворювача 1924–1943 рр. з багатьма кореспондентами в Європі, Сполучених Штатах Америки та Канаді – переважно українськими емігрантами й політиками, учасниками подій Української революції 1917–1921 рр. Серед кореспонденції І. Боберського, який після урядової діяльності у Державному секретаріаті ЗУНР упродовж 1920–1932 рр. працював у Канаді, а потім в югославському містечку Тржичі, фрагментарно представлено листування з редакцією «Української загальної енциклопедії» у Львові – І. Боберський був автором інформаційного огляду «Канада» ширшої статті третього тому «УЗЕ» – «Україна: неполітична еміграція»⁵¹.

У *Центральному державному архіві громадських об'єднань України* (ЦДАГО України) опрацьовано, зокрема, справи ф. 1 (Центральний комітет Компартії України, 1917–1991 рр.) – оп. 1 (Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії України, 1917–1971 рр.); оп. 6 (Протоколи засідань політбюро ЦК і матеріали до них, 1919–1967 рр.); оп. 7 (Протоколи засідань оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У і матеріали до них, 1919–1938 рр.); оп. 20 (Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1941 рр.); оп. 23 (Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина), 1941–1959 рр.); оп. 24 (Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина), 1950–1967 рр.); оп. 70 (Документи відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України, 1941–1967 рр.); та деякі інші.

Матеріали ЦДАГО України дали змогу докладніше з'ясувати загальну лінію політичного керівництва радянської України, його різних структурних ланок щодо проекту першої

⁵¹ Боберський І. *Канада*: [Україна: неполітична еміграція] / Іван Боберський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. Івана Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 982–985.

«Української радянської енциклопедії» 1927– 1934 рр., зміни у складі редколегії видання, авторському колективі й спрямуванні «УРЕ». У матеріалах архіву відкрито нечисленне листування осіб, причетних до підготовки першої «УРЕ», – головного редактора М. Скрипника, заступників головного редактора – А. Річицького й І. Фалькевича, І. Шведова, наступника М. Скрипника на посаді головного редактора видання В. Затонського; матеріали перевірок роботи «УРЕ», постанови ЦК КП(б)У з цих питань та інші.

Надзвичайно фрагментарно (кількома уривчастими документами) у ЦДАГО України представлені матеріали другої спроби підготовки багатотомної «Української радянської енциклопедії» 1944–1947 рр., припиненої за не зовсім з'ясованих і донині обставин. Значно повніше в архівних матеріалах ЦДАГО України представлена документація ЦК Компартії України та відділів ЦК, пов'язана з ініціюванням та процесом підготовки сімнадцятитомного видання «УРЕ» 1957–1965 рр. Ідеться про постанови ЦК КП України, доповідні записки відділу науки і культури ЦК, листування з Головною редакцією «УРЕ», установами та організаціями республіки, трудящими з приводу підготовки «Української радянської енциклопедії», відгуки читачів на вихід окремих томів енциклопедії або окремі вміщені у ній статті тощо. Фрагментарно представлені матеріали ухвалення рішень ЦК КП України щодо підготовки й публікації республіканських галузевих енциклопедій 1960–1970-х років – насамперед «Радянської енциклопедії історії України».

Ф. 263 ЦДАГО України – «Колекція позасудових справ реабілітованих» – містить численні справи громадян України, репресованих за часів більшовицького тоталітарного режиму, насамперед упродовж 1930-х років. Серед цієї колекції зберігаються й окремі архівно-кримінальні справи на осіб, які брали участь у виконанні енциклопедичних проектів УАН – ВУАН й були репресовані у 1930-х роках.

У ЦДАГО України опрацьовані також матеріали ф. 269 «Колекція документів «Український музей в Празі»». Його створили у травні 1925 р. у столиці Чехословаччини з ініціативи професорів Українського вільного університету під назвою Музей визвольної боротьби України (МВБУ). Матеріали МВБУ поділялися на чотири відділи: політико-дипломатичний, військовий, емігрантський, загальний. До останнього входили музейні експонати, фотографії, колекції української преси, бібліотеки різних організацій, що зберігалися як окремі зібрання й колекції. У листопаді 1945 р. МВБУ отримав нейтральну назву Український музей, а в березні 1948 р. його діяльність була припинена чехословацькою владою. 1948, 1958 й 1983 рр. документи й матеріали МВБУ перевезли до СРСР, де вони розпорошилися між різними установами. Більшість згаданих зібрань надійшла до ЦДАВО України, інші – до ЦДІА України (м. Львів), державних архівів Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської й Харківської областей. Серед матеріалів ф. 269 (опис 2) ЦДАГО України значний інтерес в розрізі теми цього дослідження становлять

окремі справи, які містять фрагменти листування й творчі підготовчі матеріали для написання статей (чернетки, авторизовані машинописи) тритомної «Української загальної енциклопедії» та входять до колекції документів колишнього редактора «УЗЕ» Василя Сімовича (1880–1944) (справи 205–229).

У *Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України* (ЦДАМЛМ України) використано матеріали фондів особового походження – М.П. Бажана (1904–1983) – українського радянського письменника й головного редактора «Української радянської енциклопедії» 1957–1984 рр. (ф. 535) – та Ю.О. Іванова-Меженка (1892–1969), завідувача бібліографічною редакцією «УРЕ» 1960–1962 рр. (ф. 365).

Зокрема, у ф. 535 проаналізовано справи, в яких зосереджується листування Головного редактора «УРЕ» з ЦК КП України щодо принципів подання в енциклопедії персоналій компартійної номенклатури республіки 1920–1930-х років, здебільшого знищеної сталінськими репресіями й на середину 1950-х років (час започаткування республіканського енциклопедичного проекту) у своїй переважній більшості реабілітованої (за винятком декількох осіб); а також з методичними рекомендаціями керівникам відділів «УРЕ» щодо принципів підготовки статей до тритомного «Українського радянського енциклопедичного словника» («УРЕС»). В особовому фонді Ю.О. Іванова-Меженка у ЦДАМЛМ України (ф. 365) для розкриття проблематики дисертації значний інтерес становить листування фондоутворювача з головним редактором «Української радянської енциклопедії» М. Бажаном з виробничих та особистих питань, зокрема щодо обставин переїзду Юрія Олексійовича з Ленінграда до Києва у зв'язку з запрошенням на посаду завідувача бібліографічною редакцією «УРЕ»; кореспонденція Ю. Меженка з редакцією «УРЕ» щодо зауважень на верстку першого тому енциклопедичного сімнадцятитомника, підготовки авторської статті до розділу «Книгодрукування» енциклопедії та ін.

У *Центральному державному історичному архіві України у м. Києві* (ЦДІА України, м. Київ) опрацьовано матеріали ф. 1225. «Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – публіцист, видавець, член Української Центральної Ради». Зокрема, йдеться про справу 70 з матеріалами листування О.О. Русова, що дає змогу реконструювати задум петербурзької української «Громади» 1905 р. – видати однотомну українську енциклопедію під назвою «Вопросы современной украинской жизни».

Фамільний фонд «Грушевські – історики» (ф. 1235), серед іншого цінного матеріалу, містить й листи до М.С. Грушевського 1902–1915 рр. відомого російського філолога, академіка Петербурзької АН О.О. Шахматова. У частині цієї кореспонденції, яка хронологічно обіймає 1909–1913 рр., значна увага приділяється складному процесу перемовин і технології підготовки чотиритомної вітчизняної енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

Матеріали *Центрального державного історичного архіву України у м. Львові* (ЦДІА України, м. Львів) викликали зацікавлення насамперед з огляду на наявність у них фонду 328 – «Редакція «Української загальної енциклопедії», м. Львів». Вона існувала впродовж 1930–1935 рр. й опублікувала за цей час три томи «УЗЕ». У фонді зберігаються статті з історії і культури України; біографічні матеріали письменників, вчених та політичних діячів; статті з історії міст і сіл; вирізки статей з «Малої енциклопедії» Брокгауза, які використовувалися для складання термінологічного словника «УЗЕ»; бібліографічний покажчик літератури; передмова до енциклопедії; списки авторів й редакційної колегії; алфавітний покажчик статей; список статей до розділу «Україна»; тощо.

Фонд 362 «Студинський Кирило (1868–1941), історик мови і літератури, голова НТШ (1923–1932), академік ВУАН (1924–1933, 1939–1941)» ЦДІА України у м. Львові використаний з огляду на присутність у ньому фрагментів листування 1930–1931 рр. редакції «Української радянської енциклопедії» у Харкові з НТШ у Львові з проханнями надіслати біобібліографічні відомості про західноукраїнських культурно-освітніх й наукових діячів, а також представників української еміграції в Європі для словниково-енциклопедичних видань «УРЕ».

Матеріали *Наукового архіву Інституту історії України НАН України* (НА ПУ НАН України) містять (ф. 1, оп. 1 – справи постійного зберігання по основній діяльності установи) стенограми засідань Ученої (робочої) ради інституту, численну кореспонденцію академічної установи з Президією АН УРСР, Радою Міністрів УРСР, відділами ЦК Компартії України, редакцією «Української радянської енциклопедії» тощо. У документах НА ПУ НАН України фрагментарно представлена участь учених інституту у підготовці томів сімнадцятитомної «УРЕ» 1959–1965 рр., чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України» 1969–1972 рр., республіканської краєзнавчої енциклопедії – «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах, інших енциклопедичних видань.

Значним пізнавальним потенціалом позначені архівні фонди *Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського* (ІР НБУВ), у фондах якого зберігся великий масив джерел, що репрезентують історію діяльності Української академії наук. У фонді 1, який складається з багатьох архівних збірок, в архіві неодмінного секретаря УАН акад. А.Ю. Кримського відклалися документи його канцелярії. Найціннішою частиною останніх є протоколи Спільного зібрання ВУАН (майже 250) та матеріали до них 1918–1928 рр., тобто за час секретарювання Агатангела Юхимовича. На сьогодні це найповніша збірка основних ділових матеріалів ВУАН. Доволі широко представлені у цьому фонді й інші матеріали ділового й наукового характеру: насамперед, листування з органами влади й управління наукою в Україні, ділова кореспонденція канцелярії неодмінного секретаря, правління ВУАН з установами й організаціями, окремими особами, звіти, звідомлення, копії протоколів засідань різних

академічних інституцій, матеріали про майновий і фінансовий стан ВУАН, у справах видавничої діяльності, зокрема матеріали про роботу академічного видавництва тощо.

Другим значним комплексом документів та матеріалів Академії наук є фонд 10 ІР НБУВ. У ньому сконцентровано документи й наукові рукописи академічних інституцій гуманітарного профілю, а також соціально-економічних й правових дисциплін, що існували у межах Історично-філологічного та Соціально-економічного відділів академії впродовж 1918–1936 рр. Найбільший за обсягом масив становлять матеріали установ Історичної секції ВУАН, згодом установ історичного циклу: оригінали, чернетки й копії протоколів засідань комісій, планів, звідомлень, доповідних записок, звіти співробітників та членів комісій, листування; документи з фінансових та господарських питань тощо. Заслужують на увагу й деякі матеріали Президії ВУАН щодо атестації наукових працівників, що відклалися у ф. 10, а також документи академічних установ, підпорядкованих безпосередньо Спільному зібранню (згодом Президії) ВУАН: Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, Комісії для виучування продуктивних сил України тощо. Матеріали, що висвітлюють функціонування енциклопедичних комісій УАН-ВУАН – Комісії Енциклопедичного словника й Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, також частково відклалися у фондах особового походження, що зберігаються в ІР НБУВ: акад. Д.І. Багалія, голови Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (23 січня 1919 р. – 25 лютого 1920 р.) (ф. 80); акад. М.П. Василенка, голови Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (25 лютого 1920 р. – липень 1923 р.) (ф. 40); М.М. Могилянського, керівничого над працями Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (липень 1923 р. – середина 1933 р.) (ф. 131); В. Л. Модзалевського, керівничого над працями Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (8 лютого 1919 р. – 3 серпня 1920 р.) (ф. XII); та ін.

У відділі *рукописних фондів і текстології* Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України опрацьовано матеріали ф. 154 «Кошарнівський Микола Григорович (1900–1979) – вчитель, колекціонер» та ф. 210. «Сарана Федір Кузьмович (1921–1995) – український бібліограф і літературознавець, шевченкознавець». Перший з вищезгаданих фондів містить численне листування фондоутворювача з представниками творчої інтелігенції республіки, насамперед літераторами, а також фрагментарних, але змістовних відгуків М. Кошарнівського на публікацію спогадів сучасників й енциклопедичні статті, зокрема, в «Українській радянській енциклопедії». Матеріали фонду Ф. Сарани, серед іншого, містять його численне листування з вищезгаданим Ю. Меженком. У цій кореспонденції зафіксовані цікаві подробиці «трансферу» Юрія Олексійовича з Ленінграду до Києва, обставини його праці в «УРЕ», оцінка окремих томів енциклопедії, взаємин з колегами, зокрема, з головним редактором М. Бажаном.

Другу групу джерельних матеріалів становлять публікації офіційних документів. Серед останніх неабияке значення мають офіційні «Звідомлення» (звіти) Української академії наук – Всеукраїнської академії наук за 1919–1920-ті рр.⁵² У них міститься, зокрема, важлива інформація щодо діяльності енциклопедичних комісій УАН-ВУАН – Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України й Комісії для складання енциклопедичного словника. У комплексі цих публікацій надзвичайну цінність має перший академічний звіт – «Перший пів рік існування Української академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.»⁵³, оскільки у ньому вміщено важливі документи з передісторії заснування та перших кроків діяльності Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України: «Докладна записка» В.Л. Модзалевського «Про програм і порядок видання біографічного словника діячів українського народу й української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху)» (10 грудня 1918 р.); подані у додатках до протоколів Спільних зібрань Академії документи провідних співробітників Комісії біографічного словника – «Життєпис В.Л. Модзалевського», «Спис праць В.Л. Модзалевського»; «Життєпис і реєстр наукових праць Ф.Л. Ернста»; «Життєпис і реєстр наукових праць Н.І. Мірзи-Авак'янц»; «Життєпис і реєстр наукових праць В.О. Романовського» та «Життєпис і реєстр праць П.Я. Стебницького»⁵⁴.

Інформативним джерелом є три числа друкованого органу редакції скрипниківської «Української радянської енциклопедії» – «Бюлетеня УРЕ», які з'явилися друком 1931–1932 рр.⁵⁵ В усіх них міститься цінний матеріал, вартий уваги з огляду на характеристику у ньому технології підготовки видання, його мовностилістичного оформлення, поточних змін у редакційному апараті тощо.

⁵² Див., напр.: *Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р.* – К.: Друкарня УАН, 1920. – 95 с.; *Звідомлення за 1921 р.* / Всеукраїнська Академія Наук. – Берлін: Видво української молоді, 1923. – 76 с.; *Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 р.*: З нагоди п'ятирічного існування Академії 1918–1924 / Всеукраїнська Академія Наук. – К.: Друкарня УАН, 1924. – 146 с.; *Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1924 р.* / Українська Академія Наук. – К.: Друкарня УАН, 1925. – 166 с.; *Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1925 р.* / Українська Академія Наук. – К.: Друкарня УАН, 1926. – 80 с.; *Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1926 р.* / Українська Академія Наук. – К.: Друкарня УАН, 1927. – 132 с.; *Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1927 р.* / Всеукраїнська Академія Наук. – К.: Друкарня ВУАН, 1928. – 146 с.

⁵³ *Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* / Видання Української Академії Наук. – К.: Друкарня Українського Наукового Т-ва, 1919. – 176 с.

⁵⁴ Там само. – С. 68–72, 76–81, 92–102.

⁵⁵ *Бюлетень УРЕ*: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії: Виходить неперіодично. – Харків, 1931. – Квітень. – № 1. – 48 ст.; *Бюлетень УРЕ*: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії: Виходить неперіодично. – Харків, 1931. – Вересень. – № 2. – 44 ст.; *Бюлетень УРЕ*: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії: Виходить неперіодично. – Харків, 1932. – Січень. – № 3: До ювілею 60 роковин з дня народження та 35 років революційної діяльності Головного Редактора Української Радянської Енциклопедії М. О. Скрипника. – 20 с.

Архівні джерела доповнюють опубліковані збірники документів або окремі документи, вміщені у численних наукових виданнях. Так, 1991 р. у видавництві Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Канада) з'явилася друком збірка кореспонденції видатного українського географа, дійсного члена ВУАН Степана Рудницького з Харкова до рідної сестри Софії та її чоловіка Станіслава Дністрянського у Прагу⁵⁶. Упорядковане українським ученим зі Словаччини, згодом іноземним членом НАН України Миколою Мушинкою листування С. Рудницького дає уявлення про умови його побуту й наукової роботи у столиці УСРР. Директора Науково-дослідного інституту географії і картографії у Харкові було призначено на посаду редактора відділу географії «Української радянської енциклопедії» (так званої «скрипниківської УРЕ»). У листі до родичів у Прагу від 28 березня 1931 р. акад. С. Рудницький, зокрема, інформував їх про обставини своєї праці в «УРЕ»⁵⁷.

Після відновлення державної незалежності 1991 р. істотно збільшилася кількість публікацій документів і матеріалів і в «материковій Україні».

Збірка листів, адресованих видатному українському ученому-літературознавцю – професору, згодом академіку ВУАН – АН УРСР (1924–1933 рр., відновлений у званні академіка 1939 р.), голові Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові (1923–1932) Кирилові Студинському (1868–1941) вводить читачів у коло актуальних проблем українського суспільства кінця XIX – першої половини XX ст., яке пережило за цей час зміну чотирьох державних утворень⁵⁸. Серед кореспонденції, вміщеної у збірці, – два листи (22 вересня 1910 р. і 8 квітня 1911 р.) відомого російського славіста, академіка О.О. Шахматова до львівського ученого з запрошенням взяти участь у написанні розділу для чотиритомної енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем»⁵⁹.

Мотивація виникнення задуму, проблеми формування авторського колективу й процес підготовки проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем» виразно простежуються у кореспонденції М. С. Грушевського з російським академіком-філологом О.О. Шахматовим 1902–1916 рр., опублікованій російським дослідником В.І. Макаровим (м. Єлець) 1996 р.⁶⁰ Додаткову цінність цій публікації надає виявлення упорядником листів М. С. Грушевського до свого

⁵⁶ *Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / Упорядкування, вступна стаття та примітки Миколи Мушинки.* – Едмонтон: Вид-во Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту, 1991. – 91 с.: іл.

⁵⁷ Там само. – С. 78.

⁵⁸ *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд.: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник; передмова У. Єдлінської; [АН України: Археографічна комісія, Інститут укр. археографії; Головархів при Кабінеті Міністрів України: ЦДІА України у Львові].* – К.: Наукова думка, 1993. – 768 с. – (Епістоляр. спадщина).

⁵⁹ Там само. – С. 237–238; 247.

⁶⁰ *Листування М.С. Грушевського й О.О. Шахматова / Публ. В.І. Макарова // Укр. іст. журн.* – 1996. – № 5. – С. 89–106; № 6. – С. 25–38.

російського колеги у Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву Російської академії наук. Листи О. О. Шахматова до історика зберігаються у фонді 1235 (родинний фонд Грушевських) у ЦДІА України у м. Києві. Вадою публікації дослідника з Єльця є не завжди коректне датування листів М.С. Грушевського (а іноді й цілковита відсутність такої хронологічної прив'язки), що істотно ускладнює розуміння хронології подій, про які йдеться в листах, а відтак й не завжди коректне розташування цього листування у публікації 1996 р.

Значним евристичним потенціалом володіє серійне видання «Епістолярні джерела грушевськознавства», започатковане Українським історичним товариством (США) й Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Так, 2-й том цієї серії містить, зокрема, листування видатного історика з Ф.К. Вовком й В.К. Липинським, у якому окрім іншого, обговорюються питання підготовки чотиритомної енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем»⁶¹. Проблеми внутрішнього життя Всеукраїнської академії наук другої половини 1920-х років, фрагментарно – функціонування Постійної комісії УАН-ВУАН для складання біографічного словника України – висвітлені у збірнику кореспонденції М. Грушевського з головою НТШ у Львові К. Студинським⁶².

Розпочата 1993 р. серійна публікація документів і матеріалів з історії Академії наук – Національної академії наук України у перших трьох томах видання містить значну кількість джерельного матеріалу з історії академічних енциклопедичних комісій 1919–1933 рр. – Постійної комісії біографічного словника діячів України та Комісії для складання енциклопедичного словника⁶³.

⁶¹ Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; ред. Л. Винар; упоряд.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. – К. – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001. – Сер. «Епістолярні джерела грушевськознавства». Т. II. – 413 с.

⁶² *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)* / Упорядкування, археогр. передмова Г. Сварник; вступна стаття Я. Дашкевича; [НАН України: Львівське відділення Ін-ту укр. археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ЦДІА України у м. Львові; УВАН у США]. – Львів – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – XX, 268 с.

⁶³ *Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали* / АН України. Інститут української археографії; ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т рукопису; упоряд.: В.Г. Шмельов (ст. упорядник), В.А. Кучмаренко, О.Г. Луговський та ін.; редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.), П.Д. Овчаренко (заст. відп. ред.), Г.В. Боряк та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 376 с. – (Джерела з історії науки в Україні); *Історія Національної Академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали* / НАН України: Національна б-ка України імені В. І. Вернадського, Інститут укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська, Л. М. Яременко; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К.: НБУВ, 1998. – 764 с. – (Джерела з історії науки в Україні); *Історія Національної Академії наук України 1929-1933: Документи і матеріали* / НАН України: Національна б-ка України імені В.І. Вернадського, Інститут укр. археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського; упоряд.: Т.В. Вересовська, В.Г. Врублевський, В.А. Кучмаренко,

Науковим працівником Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського С.М. Ляшко підготовлений та опублікований збірник джерельного матеріалу «Постійна комісія УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933», який містить не лише документи до історії цієї академічної комісії, а й цінний науково-довідковий апарат: «Склад співробітників Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1919-1932)»; «Біографічні довідки про співробітників комісії»; «Узагальнений список імен діячів України, які згадуються у матеріалах Біографічної комісії». У виданні вміщено й архівний опис документів комісії, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського⁶⁴.

Важливий джерельний матеріал щодо участі видатного історика Івана Крип'якевича у підготовці «Української загальної енциклопедії» надрукований львівською дослідницею Т. Гуцаленко. В її публікації 2001 р. вміщено 4 листи головного редактора «УЗЕ» І. Раковського до І. Крип'якевича 1929–1930 рр.; 2 листи І. Крип'якевича І. Раковському 1929–1930 рр. й лист до І. Крип'якевича редактора «УЗЕ» Василя Сімовича від 9 лютого 1934 р.⁶⁵

Залаштункові подробиці підготовки «Української Радянської Енциклопедії» 1957–1965 рр. (або «УРЕ» М. Бажана), відверті оцінки якості усього видання й окремих його статей можна з'ясувати завдяки аналізу надрукованого листування двох таких яскравих особистостей, як знаний львівський історик Ярослав Дашкевич (1926–2010) та його старший колега, видатний український бібліограф і книгознавець, керівник бібліографічної редакції «УРЕ» Юрій Іванов-Меженко⁶⁶.

Таким чином, наявна на сьогоднішній день вітчизняна й зарубіжна історіографія питання не має у своєму активі жодної праці, що у ній би комплексно й системно висвітлювалася історія вітчизняної енциклопедичної справи ХХ ст. Доступна джерельна база, що зберігається у центральних та деяких відомчих архівах України, а також опубліковані поодинокі документи й збірники документів і матеріалів, надрукований епістолярій та мемуаристика осіб, причетних до

Т.П. Папакіна, Л.І. Стрельська, Л.М. Яременко; редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: СП «Українська книга», 1998. – 544 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

⁶⁴ *Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження* / Автор-упорядник С. М. Ляшко; [НАН України: Національна б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень, Ін-т рукопису]. – К.: НБУВ, 2003. – 688 с.

⁶⁵ Гуцаленко Т. *Участь Івана Крип'якевича у створенні «Української Загальної Енциклопедії»: За матеріалами листування* / Тетяна Гуцаленко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наук. праць / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 453–458.

⁶⁶ *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969)* / Упорядники Р. Дзюбан, Г. Сварник; ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ історичних колекцій. – Львів: Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2009. – 374 с.: іл.

вітчизняних енциклопедичних проєктів ХХ ст., створюють можливості для розкриття теми дисертаційного проєкту з достатньою повнотою й вичерпністю.

1.3 Методологія дослідження. Теоретико-методологічну основу монографії становить сукупність принципів й методів пізнання, які ґрунтуються на діалектичних засадах й мають на меті всебічний, максимально вичерпний аналіз подій, фактів та явищ суспільного життя у їхньому діалектичному взаємозв'язку та суперечливій взаємодії, що, на наш погляд, дає змогу достатньо репрезентативно відтворити суспільно-політичний контекст історії України ХХ ст. з тими його викликами, відповіддю на які стали спроби підготовки, а згодом й реалізація кількох вітчизняних енциклопедичних проєктів.

Усі компоненти пропонованого дослідження базуються на загальнонаукових універсальних засадах об'єктивності, історизму, системності, всебічності, наукового плюралізму, а також на новітніх історіософських напрацюваннях провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зусиллями провідних учених новітня вітчизняна історія ХХ ст. комплексно вивчається як у контексті територіального поділу національної території між Австро-Угорською та Російською імперіями (до завершення Першої світової війни), так і в міжвоєнний період – за умов поділу українських територій між колишньою імперією Романових та її спадкоємцем – СРСР – і II Річ Посполитою, Чехословаччиною, Румунією та Угорщиною; після завершення Другої світової війни – у контексті повоєнного біполярного поділу світу й «холодної війни»; згодом суперечливої й непослідовної хрущовської «відлиги», а з 1991 р. – й відновленої державної незалежності України. Своєрідними відповідями на виклики часу кожного з цих історичних періодів стали спроби (реалізовані й нереалізовані) здійснення вітчизняних енциклопедичних проєктів різного ідеологічного спрямування й фахового рівня виконання.

Ґрунтовний аналіз заявленої теми став можливим завдяки інструментальному використанню загальних принципів наукового пізнання: *системності*, що сприяло реконструкції складного механізму контроверсійної взаємодії влади, суспільства й наукової спільноти на прикладі спроб реалізації енциклопедичних проєктів різного формату; *об'єктивності*, який передбачає незаангажований підхід дослідника до вивчення тих або інших історичних явищ і подій минулого, верифікацію історіографічних оцінок своїх попередників.

Об'єктивність, як засадничий принцип наукової роботи, передбачає використання лише достовірної, перевіреної інформації з проблем, що вивчаються, неупередженість оцінок та узагальнень дослідника. Такий підхід гарантує уникнення будь-яких елементів заідеологізованості та практично цілковите дистанціювання від політичної кон'юнктури. Дотримання засад об'єктивності й незаангажованості конче необхідне, оскільки у нещодавньому радянському минулому вітчизняна історія була об'єктом перманентних політико-ідеологічних маніпуляцій, а більшість дослідників, насамперед «пожовтневої історії», вимушено виконували соціальне

замовлення компартійної верхівки, яке корегувалося «від з'їзду до з'їзду» Комуністичної партії Радянського Союзу або КП України. Зрозуміло, що це унеможливило об'єктивне висвітлення подій, а офіційна історіографія, здавалося, запозичувала у радянської літератури казенний метод «соціалістичного реалізму», застосування якого в історичній науці спричиняло аберацію висвітлення історичного шляху України, що поділявся на «темне дожовтнєве минуле» й «світле пожовтнєве сьогодення». Відтак у сфері історичної енциклопедистики вітчизняні енциклопедичні проекти немарксистського національного спрямування або замовчувалися («Украинский народ в его прошлом и настоящем»), або оголошувалися «ненауковими» й «антирадянськими» («Українська загальна енциклопедія», «Енциклопедія українознавства»), яким слід було (з погляду «єдино правильної» офіційної ідеології) протиставити «дійсно наукову й марксистсько-ленінську українську енциклопедію», що її було, нарешті, реалізовано лише з третьої спроби упродовж 1957–1965 рр. Втім, ледь не одразу після завершення публікації сімнадцятитомної «Української радянської енциклопедії» – при підготовці її перевидання довелося вносити до текстів статей кон'юнктуру правку, усуваючи з них ознаки «хрущовського волюнтаризму» й культу особи вже колишнього Першого секретаря ЦК КПРС.

Грунтуючись на принципі *історизму*, автор висвітлює й аналізує події вітчизняної енциклопедичної справи в їхній хронологічній послідовності – як результат дії історичних закономірностей й причинно-наслідкових зв'язків. Це дало можливість, зокрема, з'ясувати конкретно-історичні умови виникнення задуму першого вітчизняного енциклопедичного проекту новітньої доби – чотиритомника «Украинский народ в его прошлом и настоящем», простежити наступність словниково-енциклопедичних проектів академічних комісій ВУАН 1920-х років, нереалізованого проекту «скрипниківської» «Української радянської енциклопедії» 1927–1934 рр.; з'ясувати зв'язок між цими енциклопедичними спробами з наступними етапами розвитку української енциклопедистики – «Українською загальною енциклопедією» (першим реалізованим бодай в обмеженому форматі проектом), «Енциклопедією українознавства», з одного боку, й безуспішною другою (1944–1947 рр.) й третьою, реалізованою спробою підготовки й видання «Української радянської енциклопедії» 1957–1965 рр. – з іншого. При цьому розвиток подій та явищ окресленого періоду у ширшому суспільно-політичному й культурно-цивілізаційному й вужчому, власне енциклопедичному контексті, подається як динамічний і суперечливий процес, що сприяє уникненню необгрунтованої модернізації історичного розвитку.

Реалізуючи у роботі принципи *системності* й *всебічності*, автор намагався досліджувати багатовимірну проблему історії вітчизняної енциклопедичної справи ХХ ст. як певну цілісність з численними елементами – складовими – у всій сукупності розгалужених і багатогранних зв'язків між ними по лінії внутрішньої організації цієї системи й водночас у системі складних

взаємозв'язків у вимірі центр – периферія, маючи на увазі насамперед взаємини між імперським/загальносоюзним центрами й крайовою/республіканською периферією (Петербург/Петроград – Київ – Львів; Москва – Харків – Київ; Москва – Київ), а у повоєнний час й виразний антагонізм між еміграційно-діаспорною «Енциклопедією українознавства» й «єдино правильною» «УРЕ» (взаємини у форматі: Сарсель, Франція – Київ, УРСР).

Використання принципу *репрезентативності* допомогло виокремити з великої кількості нагромадженого у процесі наукового пошуку емпіричного матеріалу найбільш сутнісні для висвітлення теми елементи й одночасно з цим уникнути залучення другорядної, малозначущої й повторюваної інформації.

Базуючись на окреслених вище методологічних засадах, у дисертації застосований адекватний їм методичний інструментарій дослідження, що його наріжним каменем стала теорія пізнання, яка послуговується універсальними методами наукового *аналізу* й *синтезу*. Їх застосування дало змогу виявити сутність процесів і явищ, вивчити їхні сторони, ідентифікувати події, з'ясувати характерні риси та зробити необхідні висновки й узагальнення. Дисертант використовував і методи *групування* та *типологізації*. Це дозволило класифікувати однорідні події, явища, забезпечити належну логіку викладу матеріалу, уникнути зайвого дублювання. Використання зазначених методів спрямовувалося, зокрема, на специфікацію поведінкової стратегії керівників вітчизняних енциклопедичних проектів ХХ ст., з'ясування причин їхніх невдач та успіхів. За цією ж схемою побудовано типологію трьох спроб (двох невдалих й третьої успішної) підготовки «Української радянської енциклопедії», а саме як «УРЕ-1», «УРЕ-2» й «УРЕ-3».

Серед загальнонаукових методів пізнання у пропонованому дослідженні значне місце належить *індуктивному* та *дедуктивному* методам. Їх застосування дало змогу накопичити необхідний емпіричний матеріал й забезпечити обґрунтування теоретичних положень за результатами наукового пошуку. Використовуючи ці методи, автор, з одного боку, на основі емпіричного матеріалу сформулював теоретичні положення й дефініції, з іншого, – проілюстрував та аргументував загальні поняття конкретними фактами.

Важливе місце у роботі належить спеціальним історичним методам. Так, завдяки *ретроспективному (історико-генетичний)* методу виокремлено характерні риси й тенденції історичних подій, простежуються їхнє виникнення й еволюція на попередніх етапах історичного розвитку. Це, зокрема, реалізовано у вигляді історичного огляду – ретроспективи вітчизняної енциклопедичної справи від доби раннього нового часу й до початку ХХ ст. Принцип єдності історичного й логічного спонукав до висвітлення основних аспектів теми у *проблемно-хронологічному* плані та до використання відповідного методу дослідження. Це дало можливість з

загальної широкої теми виокремити декілька важливих блоків/проблем та проаналізувати їх у хронологічній послідовності й логічній завершеності.

Застосування *порівняльно-історичного* методу мало на меті з'ясувати сутність явищ, які вивчаються, за подібністю й відмінністю притаманних їм ознак, а відтак, зробити відповідні узагальнення. Так, на основі історичної компаративістики вдалося з'ясувати особливості реалізації двох ідеологічно антагоністичних, але водночас майже синхронних проектів – еміграційно-діаспорної «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича й «материкової» «Української радянської енциклопедії» М. Бажана.

Специфіка досліджуваної теми зумовила використання *просопографічного методу*, щільно пов'язаного з історичною біографістикою. Ідеться про дослідження життєвої траєкторії певної особи в усій сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням, а також створення «колективних біографій», коли йдеться про певну групу осіб, пов'язаних тими або іншими зв'язками (професійна діяльність, конфесійна приналежність, родинні стосунки тощо). У нашому випадку це стосується, насамперед, узагальненої характеристики такої професійної групи, як авторські колективи чотиритомного проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем»; тритомної «Української загальної енциклопедії – книги знання»; багатотомної (у двох частинах) «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича; редакційного й авторського складу усіх трьох проектів «Української радянської енциклопедії» – 1927–1934, 1944–1947 й 1957–1965 рр.

Значна увага у дисертації зверталася на адекватну передачу індивідуальних рис особистості окремих ініціаторів та чільних виконавців вітчизняних енциклопедичних проектів новітньої доби, їхнього розуміння мотивації підготовки енциклопедій для «української національної справи» (в тому числі й у марксистському дискурсі) – Федора Вовка, Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Олександра Лотоцького, Петра Стебницького (чотиритомник «Украинский народ в его прошлом и настоящем»); Федора Ернста, Михайла Могилянського, Вадима Модзалевського, Наталії Полонської-Василенко, Петра Стебницького («Біографічний словник діячів України»); Олександра Бадана-Яворенка, Юліана Бачинського, Адольфа Геттлера, Андрія Річицького, Степана Рудницького, Миколи Скрипника, Ісає Фалькевича, Андрія Хвилі («Українська радянська енциклопедія» 1927–1934 рр., так звана «УРЕ-1»); Івана Боберського, Івана Кедрина, Івана Крип'якевича, Івана Раковського, Василя Сімовича, Вадима Щербаківського («Українська загальна енциклопедія»); Феодосія Бабенка («Українська Радянська Енциклопедія» 1944–1947 рр., так звана «УРЕ-2»); Івана Кошелівця, Володимира Кубійовича («Енциклопедія українознавства»); Миколи Бажана, Юрія Іванова-Меженка («Українська радянська енциклопедія» 1957–1965 рр., так звана «УРЕ-3»); Костя Гуслистого, Юрія Кондуфора, Андрія Скаби (чотиритомна «Радянська енциклопедія історії України»); тощо.

Метод *абстрагування* використовувався у процесі генералізації зібраного емпіричного матеріалу, визначення головних і визначальних явищ, що сприяло глибшому розкриттю предмета дослідження та формулювання теоретичних положень роботи.

Отже, в основу дисертації покладено традиційні й новітні методологічні засади та адекватні їм оптимальні методи наукової роботи, звернення до яких забезпечило всебічне розкриття предмету дослідження.

У **розділі 2 «Вітчизняні енциклопедичні проекти дореволюційної доби»** викладено передісторію світової та вітчизняної енциклопедичної традиції (*підрозділ 2.1 «Передісторія світової та вітчизняної енциклопедичної справи»*), але головна увага зосереджена на реконструкції обставин виникнення задуму й реалізації підготовки чотиритомника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» 1909-1916 рр. (*підрозділ 2.2 «Енциклопедичний проект «Украинский народ в его прошлом и настоящем»»*).

З'ясовані обставини, за яких редакторському й авторському колективу чотиритомника вдалося підготувати до друку значний обсяг українознавчого матеріалу, згрупованого за тематичними напрямками й адресованого українському й російському освіченому читачеві. На жаль, внаслідок переважно об'єктивних обставин з'явилися друком лише два перших томи проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914; 1916).

Затримки, що розпочалися при роботі над третім томом з самого його початку, врешті-решт, призвели до провалу багатообіцяючого проекту. Початок Першої світової війни, а особливо поразки російського війська 1915 р., зумовили не лише економічний занепад країни, а й політичні репресії. Через кризу фактично розпався комісіонерський апарат видавництва братів Гранат, що зумовило скорочення рівня реалізації вже виданих томів і відповідно поставило на межу банкрутства саме товариство. Економічних підстав для рентабельності видання нових томів «Українського народу...» в таких умовах просто не було. Одночасно посилювалися репресії проти всього українства, яке царський уряд звинувачував у співпраці з австрійцями («австрійська інтрига»). Антиукраїнська кампанія царату, розпочата 1915 р., злякала видавців більше, ніж можливі матеріальні збитки. Наслідком стала відмова друкувати вже підготовлений та оплачений гонорарами матеріал. Не взялися за ризиковану за тих обставин справу й інші видавництва, котрі також не наважувалися пов'язувати себе з небезпечною українською проблематикою.

Аналогічна доля спіткала й четвертий том енциклопедії, котрий мав бути присвячений сучасній українській культурі та громадському життю. Підготовка матеріалів здійснювалася досить успішно, проте відсутність зацікавленості видавництва у продовженні співпраці призвела спочатку до затримки, а потім і до відмови від публікації тому як такого. Сталося це, незважаючи на те, що більшість статей вже були готові до друку.

В подальшому з усього масиву матеріалу, підготовленого для третього й четвертого томів, вдалося опублікувати лише статтю В. Гнатюка про культурне та громадське життя закордонних українських територій, і то за кордоном. Підготовлений О.Г. Лотоцьким розділ «Освіта і церква» не побачив світу, однак робота над ним дала потужний імпульс подальшим історико-релігійним розвідкам Олександра Гнатовича, написаним й опублікованим переважно в еміграційний період його біографії.

Таким чином, незважаючи на значну роботу, здійснену організаторами, авторами та редакторами проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем», світ побачили лише два його томи з чотирьох запланованих. Усі підготовлені матеріали, які зберігалися у М. Славинського, загинули у Петрограді разом з його бібліотекою і архівом 1918 р.

Однак сам прецедент написання такого ґрунтовного енциклопедичного видання мав значні позитивні наслідки. По-перше, було здобуто неоціненний досвід у розробці українознавчої тематики, передусім в тих сферах, що до того часу навіть не розглядалися, – економіці, статистиці тощо. По-друге, робота над проектом об'єднала спільною метою всю українську громаду Санкт-Петербурга, продемонструвавши її потенціал, можливості, і що не менш важливо – слабкі сторони. І, по-третє, до роботи над проектом було залучено значну кількість науковців, котрі не лише збагатили науку своїми відкриттями, а й наблизилися до української тематики. Особливо важливим в цьому сенсі стало національне «пробудження» М.І. Тугана-Барановського, котрий саме завдяки роботі над українською енциклопедією здобув власне національне – українське – самовизначення. За пізнішими оцінками, енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» цілком відповідала рівневі розвитку тогочасної науки й упродовж тривалого часу зберігала своє значення, слугуючи своєрідним орієнтиром для майбутніх вітчизняних енциклопедичних проектів ⁶⁷.

Примітно, що розвідка М. Грушевського «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения», вміщена у першому томі енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», була перекладена українською мовою й упродовж 1989–1990 р. опублікована професором Любомиром Винаром на шпальтах редакційного ним «Українського історика» ⁶⁸.

⁶⁷ Кузеля З. *Дотеперішні українські енциклопедії* / З. Кузеля // Енциклопедія українознавства: В 2 т. / Під голов. ред. проф., д-ра В. Кубійовича і проф., д-ра З. Кузеля. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 10.

⁶⁸ Див.: Грушевський М. *Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияви в них основних питань українознавства* / Михайло Грушевський // Український історик. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен. – 1989. – Ч. 1-3 (101-103). – С. 82–91; Ч. 4 (104). – С. 60–68; 1990. – Ч. 1-4 (104-107). – С. 28–44.

Реалізований лише наполовину перший український енциклопедичний проект новітньої доби залишив свій виразний слід в історії вітчизняної енциклопедичної справи ХХ ст., збагативши її цінним практичним досвідом, який був використаний при підготовці подальших енциклопедичних видань, зокрема «Української загальної енциклопедії» та «Енциклопедії українознавства».

Розділ 3 «Енциклопедичні проекти УАН – ВУАН» складається з двох підрозділів – 3.1 «*Біографічний словник діячів України*» та 3.2 «*Енциклопедичний словник*», що у них реконструйовано обставини виникнення задуму підготовки цих двох академічних видань енциклопедичного формату. Доведено, що задум їхньої підготовки почав кристалізуватися ще у 1890-х рр. під час «словникових зібрань» у помешканні професора Університету св. Володимира В.Б. Антоновича. З'ясовуються труднощі у підготовці цих проектів, системний і систематичний брак коштів, плінність редакційно-авторського складу відповідних академічних комісій, неприхильне, а то й вороже ставлення до цих видань більшовицької адміністрації.

Незважаючи на невдачу у виданні Українською академією наук «Біографічного словника діячів України» й «Енциклопедичного словника», робота над цими проектами була адекватною відповіддю вітчизняної інтелігенції на виклики часу, серед яких важливе місце займала й потреба у створенні національних українських енциклопедичних видань. Та активність, яку проявили не лише штатні працівники, а й позаштатні кореспонденти, в тому числі і за кордоном, засвідчила потребу у нових українських енциклопедіях, сформованих не за класовим («пролетарським» або навіть «робітничо-селянським»), а за національно-територіальним принципом. Тому до цих видань включали усіх історичних діячів, які жили й відзначилися на українських теренах, незалежно від їхньої етнічної/національної приналежності, або ж займалися українознавством у широкому значенні цього терміну.

І за ідеями, покладеними в основу підготовки енциклопедичних проектів УАН-ВУАН 1918 – початку 1930-х рр., і значною мірою за персональним складом словниково-енциклопедичних комісій Академії наук, вони засвідчували майже сорокарічну тяглість новітньої української енциклопедичної традиції, яка вела відлік від «словникових зібрань» у помешканні проф. В.Б. Антоновича у середині 1890-х рр.

І так само, як і російська імперська влада заборонними актами останньої чверті ХІХ ст. переслідувала українську культуру, так і її російські більшовицькі спадкоємці продовжували «заборонний курс» своїх попередників, унеможливаючи, зокрема, появу на контрольованій ними території України немарксистських українських енциклопедичних видань. Щоправда, на відміну від «ліберального» царату, керівники СРСР вдавалися назагал й до фізичного знищення українських культурно-освітніх й наукових діячів, осіб, задіяних у підготовці енциклопедичних видань.

Розділ 4 «Українська радянська енциклопедія» 1927–1934 рр.» складається з двох підрозділів – 4.1 «Перша спроба підготовки багатотомної республіканської енциклопедії» та 4.2 «Організаційна та поточна діяльність редакції «УРЕ»».

Проект «Української радянської енциклопедії» 1927–1934 рр., на відміну від всіх попередніх спроб створити власну українську енциклопедію, був ініційований вищою компартійною верхівкою УСРР на чолі з Генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л.М. Кагановичем. Декларацію про видання «УРЕ» зафіксував у своїх рішеннях X з'їзд КП(б)У. Ідейно-теоретичні засади енциклопедії орієнтувалися на звичне річище тоталітарної комуністичної ідеології сталінського зразка. Керівництво й виконавці республіканського енциклопедичного проекту прагнули створювати видання у системі ідеологічних координат, яку сповідувала не лише панівна партія СРСР – ВКП(б) (та її республіканська іпостась – КП(б)У), а й московські колеги з акціонерного товариства «Советская энциклопедия», що вже мали досвід застосування тоталітарної ідеології в енциклопедичній справі й постійно удосконалювалися у цьому «вмінні».

Однак проектована «УРЕ», попри тотожність ідеології й інших спільних з російськими аналогами рис, вирізнялася власним обличчя – була, безперечно, «радянським», але одночасно «українським» енциклопедичним виданням, завдячуючи цими національними рисами насамперед постаті головного редактора – наркома освіти УСРР М.О. Скрипника. Наявність відділу «національного питання» у скрипниківській «УРЕ» (відсутнього в «БСЭ» та «МСЭ») також була слушною, умотивованою важливістю національних проблем у складному поліетнічному конгломераті – СРСР, та з огляду на пильну увагу до цієї тематики з боку наркома освіти УСРР. Структура редакційного апарату енциклопедії, попри окремі вади, назагал давала можливість достатньо успішно вирішувати поставлені завдання.

Авторський склад «УРЕ», з огляду на ідеологічні табу, обмежувався вузьким колом «марксівських» учених, що негативно впливало на якість й темпи підготовки видання. Втім, реалії життя змушували порушувати ідеологічні заборони й вдаватися до послуг позапартійних фахівців, представників академічної та вузівської науки (переважно негуманітарних дисциплін). У випадку успішної реалізації республіканського енциклопедичного проекту, очолюваного М.О. Скрипником, вітчизняна енциклопедистика збагатилася б виданням, у якому, попри значний ідеологічний баласт, було б чимало цінної українознавчої інформації.

Проблеми, що уповільнювали підготовку видання, були переважно зовнішнього характеру (хоча не варто нехтувати й вадами організаційної побудови апарату енциклопедії). Покликаний до життя політикою українізації, республіканський енциклопедичний проект віддзеркалював суперечності цієї політики, котра реальні потреби національного відродження намагалася втиснути у річище ортодоксальної комуністичної ідеології й поставити під контроль Кремля.

Проект «УРЕ» був декларований у відповідь на критику незадовільних темпів «українізації» колишнім наркомом освіти республіки О.Я. Шумським, однак трирічний часовий інтервал між декларацією про «УРЕ» й розгортанням роботи над нею зайвий раз підтверджував слушність його критичних зауважень.

Синхронізація негативних змін в економічному та суспільно-політичному житті Радянського Союзу, в тому числі в УСРР (де вони сягнули апогею під час Голодомору 1932–1933 рр.), так званої доби «Великого перелому», з початком безпосередньої роботи над «Українською радянською енциклопедією» спершу постійно гальмувала роботу над виданням, а згодом й фатально вплинула на долю республіканського енциклопедичного проекту.

У розділі 5 «*Українська радянська енциклопедія – друга спроба підготовки, 1944–1947 рр.*» йдеться про другу невдалу спробу компартійного керівництва УРСР реалізувати проект підготовки й видання багатомної «УРЕ».

30 жовтня 1944 р. Рада народних комісарів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову № 1441 «Про видання Української радянської енциклопедії», яка була оприлюднена 15 листопада 1944 р. на шпальтах «Радянської України». Метою видання визначалося «посилення виховання народних мас, особливо партійно-радянських кадрів і інтелігенції в дусі більшовизму і радянського патріотизму та мобілізації народу на відбудову державного, економічного і культурного життя України». У руслі звичних пропагандистських кліше документ окреслював й «історіософію» енциклопедичного проекту: «В основу УРЕ покласти наукове, ленінсько-сталінське висвітлення непорушного союзу українського і російського народів, закономірності перемоги радянської влади на Україні і возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. В УРЕ потрібно ґрунтовно показати героїчне минуле і культурну спадщину українського народу, особливо відзначивши історичне значення приєднання України до Росії; спільну боротьбу українського і російського народів за встановлення радянської влади, вказавши, що радянська влада на Україні є здійсненням одвічної мрії українського народу...»⁶⁹.

Цим же рішенням затверджувалася Головна редакційна колегія «УРЕ» у складі М.П. Бажана, акад. О.І. Білецького, акад. О.О. Богомольця, проф. А.О. Введенського, акад. К.Г. Воблого, акад. М.С. Возняка, доц. Ф.Ф. Єневича, проф. Г.С. Костюка, акад. О.І. Лейпунського, К.З. Литвина, Д.З. Мануїльського, акад. Є.О. Патона, проф. М.Н. Петровського, В.Ф. Старченка та акад. П.Г. Тичини. Однак робочий апарат «УРЕ» в єдиній особі – ученого секретаря доцента Ф.М. Бабенка – був створений ухвалою оргбюро ЦК КП(б)У лише 3 квітня 1946 р. 11 квітня 1946 р. під головуванням президента АН УРСР акад. О.О. Богомольця відбулося перше засідання редколегії «УРЕ».

⁶⁹ Про видання Української Радянської Енциклопедії: Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У // Радянська Україна. – 1944. – 15 листопада. – № 224 (7545). – С. 1.

У червні 1947 р. був підготовлений пакет документів про «Науковий інститут Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР».

Вірогідно, що саме червнем 1947 р. датується адресована «Москва, Кремль, товаришу Сталину» записка за двома прізвищами – М. Хрущова й Л. Кагановича (на сьогодні виявлений лише її проект без підписів) – щодо розгортання роботи над «Українською радянською енциклопедією» й потреби відповідної санкції союзного центру (особисто Й. Сталіна). У меморандумі окреслювалися головніші віхи цього проекту, робота над яким розпочалася з постанови РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1944 р. Зауважувалося, що впродовж п'яти років (1947–1952) має бути підготовлено 20 томів видання, розрахованого переважно на «контингент читачів з середньою освітою». Концептуально республіканська енциклопедія мала використовувати, з деякими скороченнями, матеріали «Большой советской энциклопедии» й «Малой советской энциклопедии» – «с расширением в необходимом объёме разделов в области истории, науки, культуры и экономики Украины».

Передбачалося, що тематичний план республіканського енциклопедичного видання включатиме найповніші дані з марксизму-ленінізму, історії більшовизму, історії народів СРСР й Української РСР («як невід'ємної складової СРСР»); питання розвитку радянської соціалістичної культури, літератури й мистецтва народів СРСР та України; мінімум головніших даних з загальної світової історії, відомості щодо країн світу, а також відомості про найважливіші події міжнародного суспільно-політичного життя; основні дані з історії слов'ян з акцентуванням уваги на історії й культурі східних слов'ян; основні питання історії філософії російського та українського народів; питання світової культури й мистецтва з наголосом на явищах занепаду сучасної буржуазної культури й розвінчуванням схилення перед нею; основні дані у галузі фізико-хімічних, математичних, сільськогосподарських й інших наук з відображенням досягнень наукових установ УРСР у кожній з цих наук.

Цілком у відповідності з тоталітарною більшовицькою парадигмою (в її сталінській версії), передбачалося відвести основне місце в «Українській радянській енциклопедії» перемозі так званої «Жовтневої соціалістичної революції» й післяжовтневому періоду розвитку Радянського Союзу загалом й України зокрема. Мала домінувати в енциклопедії й тема «Великої Вітчизняної війни» проти нацистської Німеччини й мілітаристської Японії: «С особой силой должно быть подчеркнуто, что спасение Украины от порабощения и уничтожения её немецко-фашистскими захватчиками стало возможным лишь благодаря помощи всех народов Советского Союза и, прежде всего, *великого русского народа*, лишь благодаря *мудрому и гениальному руководству товарища Сталина*». У документі наголошувалося: «При освещении вопросов истории литературы и искусства Украины, наряду с марксистско-ленинской их трактовкой, будет показана огромная работа ЦК КП(б)Украины по разоблачению и разгрому украинских буржуазных

націоналістів, стремившихся фальсифіцировать науку, літературу і искусство применительно к классовым интересам української буржуазії і іноземного імперіалізму».

Завершувався меморандум проханням «дозволити видання на Україні Української радянської енциклопедії» й «дозволити створення при Академії наук Української РСР державного наукового інституту «Українська радянська енциклопедія», поклавши на нього підготовку й видання енциклопедії».

Меморандум у справі «УРЕ» за підписами М. Хрущова й Л. Кагановича належав до категорії таких документів того часу, які, за словами М. Хрущова, «нікуди не йшли далі». І обидва вірогідних його «підписанти» так ніколи й не поставили під його остаточним (неіснуючим) варіантом своїх підписів та, зрештою, прийняли як обов'язкову до виконання директиву Кремля про припинення республіканського енциклопедичного проекту.

6-й розділ «Українські енциклопедичні проекти 1930–1980-х рр. за межами УРСР» включає два підрозділи (6.1 «Робота НТШ щодо створення «Української загальної енциклопедії»» та 6.2 ««Енциклопедія українознавства» В. Кубійовича»), в яких ідеться про наймасштабніші національні енциклопедичні проекти, виконані поза межами радянської України й у немарксистському дискурсі – поза жорсткими рамками більшовицької ідеології й прикметних для неї класових й псевдоінтернаціоналістських догматів.

Обидва закордонні (щодо УРСР) енциклопедичні проекти характеризувала низка спільних рис, пов'язаних з участю в їх реалізації групи тих самих авторів, а також з загальним духом та науковою традицією, притаманною НТШ. «Українська загальна енциклопедія» та «Енциклопедія українознавства» відіграли надзвичайно важливу роль не лише у розвитку вітчизняної науки й становленні української енциклопедистики, а й у пробудженні національної свідомості українців в УРСР та зміцненні національної самоідентифікації української діаспори та еміграції.

Не менш важливим був імпульс закордонних українських енциклопедій для активізації зусиль адміністрації УРСР щодо здійснення «кроків у відповідь» – підготовки альтернативного «буржуазно-націоналістичним» «УЗЕ» та «ЕУ» власного «єдино правильного» енциклопедичного проекту «Української радянської енциклопедії».

У розділі 7 «**«Українська радянська енциклопедія» 1957–1965 рр.**» та його трьох підрозділах (7.1 «Підготовка до створення «Української радянської енциклопедії»»; 7.2 «Підготовка та видання перших томів «УРЕ»»; 7.3 «Завершення проекту «Української радянської енциклопедії»») охарактеризовані суспільно-політичний контекст та ідеологічні передумови виникнення задуму й успішної реалізації третьої спроби підготовки багатотомної «Української радянської енциклопедії», подана оцінка складу Головної редакційної колегії видання та складу багатотисячного авторського колективу цього масштабного енциклопедичного

проекту. З'ясовано, що головною причиною «відновлення» похованого 1947 р. проекту «УРЕ-2» стала поява за «залізною завісою» тритомної загальної частини й вихід перших томів словникової частини «Енциклопедії українознавства». Відтак «відроджена» «УРЕ» покликана була стати «справжньою науковою» альтернативою «націоналістичній» «ЕУ».

З виходом 1965 р. сімнадцятого тому «УРЕ» завершився перший успішний етап роботи Головної редакції енциклопедії, створеної 1957 р. Майже вісім років знадобилося редакційному колективу на чолі з М.П. Бажаном для завершення такого масштабного проекту, яким стала «Українська радянська енциклопедія». Об'єднавши спільною ідеєю створення республіканського радянського енциклопедичного проекту понад 5 тис. учених, митців, літераторів та інших авторів, Головній редакції «УРЕ» вдалося довести до логічного завершення справу, за яку безуспішно бралися її попередники у радянській Україні 1927–1934 й 1944–1947 рр. Вихід «УРЕ» став знаковою подією для вітчизняної науки, всього українського суспільства, оскільки відтепер українці стали в один ряд з тими великими націями, які зуміли структурувати та викласти у формі енциклопедії не лише власні досягнення впродовж історії, а й результати розвитку людської цивілізації в цілому.

Разом з тим, виконана у марксистсько-ленінському дискурсі (зі сталінськими «доповненнями»), «Українська радянська енциклопедія» хибувала на численні вади у висвітленні подій і явищ, презентації історичних осіб і сучасників (або їхній свідомій відсутності на її сторінках), що зумовлювалося ідеологічною заангажованістю видання. На наявність помилок та недоліків в ній вказували і її упорядники, розуміючи, що без достатнього досвіду зробити такий масштабний проект бездоганним практично неможливо. Але навіть наявність різних недоліків не применшувала значущість цієї праці, котра стала справжнім провісником майбутньої української енциклопедистики.

Розділ 8 «Українські енциклопедичні проекти 1960–1980-х рр.» включає у себе два підрозділи – 8.1 «Краєзнавча енциклопедія України – 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР»» – та 8.2 «Радянська енциклопедія історії України – перша історична енциклопедія УРСР».

Проект першої республіканської краєзнавчої енциклопедії – багатотомної «Історії міст і сіл УРСР» постав на хвилі лібералізації радянського режиму й зростання зацікавлення широкої громадськості питаннями локальної історії. Він уперше в історії української науки привернув увагу широких верств населення до регіонально-історичної проблематики, залучивши до авторства статей людей різних професій, а також розкривши маловідомі сторінки історії українських населених пунктів. Енциклопедичну сутність проекту підсилював той фактор, що, окрім власне історії, у ньому містилася інформація щодо соціально-економічного й культурно-освітнього стану населених пунктів УРСР, почасти – демографічну динаміку й навіть статистику

втрата часів «Великої Вітчизняної війни». Фактично «Історія міст і сіл Української РСР» стала українознавчою енциклопедією. В цілому у проекті було опубліковано 1341 статтю про міста, селища міського типу та села з давньою історією й значущі у господарському й культурному плані; 475 коротких характеристик районів; 8319 довідок про центри селищних та сільських рад народних депутатів. «Історія міст і сіл Української РСР» була багато ілюстрованою (9116 позицій).

Однак найсуттєвішим недоліком проекту була передусім надмірна заідеологізованість матеріалу, притаманна всім виданням Головної редакції «УРЕ». Ідеологічний підхід й прикметна для нього система історіографічних заборон на висвітлення «невігідних тем» завадили розкриттю у статтях низки важливих для історії України питань, в тому числі її регіональної історії. Ідеться насамперед про добу Української революції 1917–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., репресії часів «Великого терору» 1937–1938 рр. та ін. Не менш суттєвою прогалиною, також ідеологічного походження, була непропорційність матеріалу, присвяченого різним історичним періодам, з виразним домінуванням висвітлення радянських часів та їх «досягнень».

Однак, незважаючи на це, «Історія міст і сіл Української РСР» зберігає й донині своє енциклопедичне значення, залишаючись фактично єдиним джерелом знань з багатьох тем, особливо стосовно історії регіонів та їхніх населених пунктів. На жаль, за понад ніж два десятиліття після відновлення державної незалежності Україні так і не було створено аналогічного видання, котре висвітлювало б локальну історію українських земель у відповідності до актуального стану розвитку української науки.

Сучасна вітчизняна історіографія скептично оцінює науково-інформаційний рівень «Радянської енциклопедії історії України». Оскільки методологічною основою видання були визначені теорія марксизму-ленінізму, рішення чергових з'їздів КПРС та КП України, пленумів їхніх ЦК, гіпертрофована увага була приділена у ньому питанням марксистсько-ленінської теорії, працям К. Маркса, Ф. Енгельса, В.І. Леніна (працями більшовицького лідера про Україну й безвідносно до України «РЕІУ» відверто перенасичена), партійним з'їздам та постановам, компартійним діячам. Історія українського народу зазнала у цій енциклопедії концептуальної фальсифікації, оскільки подавалася винятково з погляду доцільності й неминучості єднання («возз'єднання») з Росією, згодом – встановлення радянської влади, перспективи побудови соціалізму й комуністичного суспільства. Понад половина усіх статей присвячувалася періодові після жовтня 1917 р. Замовчувалися події й особи, котрі не вкладалися у канони радянської історіографії. Робився наголос на пропагандистському «викритті» «українських буржуазних націоналістів» – «зрадників українського народу» й «фальсифікаторів історії».

У той же час керівники десятитомного проекту «Енциклопедії історії України» висловлюються стриманіше на адресу «РЕІУ», вважаючи видання своєрідним субпродуктом

змагання двох українських енциклопедій – «Енциклопедії українознавства» та «УРЕ», яке вписувалося у тогочасний біполярний поділ світу й ідеологічні настанови часів «холодної війни». «РЕІУ», за оцінкою В.А. Смолія та Г.В. Боряка, «попри заідеологізованість, численні фактографічні прогалини» й навіть наслідування канонів шістнадцятитомної «Советской исторической энциклопедии» (Москва, 1961–1976), «представляла потужний зведений ресурс відомостей з історії України»⁷⁰.

Таким чином, на переконання дисертанта, докладне вивчення особливостей підготовки першого радянського енциклопедичного видання з історії УРСР, нюансів наукових позицій кожного з творців/учасників «РЕІУ», загального політико-ідеологічного контексту доби наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. та його впливу на виконання цього енциклопедичного проекту дає змогу краще усвідомити особливості історіографічного процесу у республіці цього часу, побачити у надрукованому чотиритомнику не лише обмеженість чи виразні вади цього «інформаційного ресурсу», а й реконструювати ті історіографічні конструкти, події, особи, які залишилися «за кадром» видання або ж представлені у ньому в урізаному, вихолощеному, а то й сфальшованому вигляді.

У **висновках** сформульовані загальні результати дослідження:

Наявна на сьогодні історіографія проблеми засвідчує відсутність комплексних синтетичних праць, у яких би висвітлювалася історія вітчизняної енциклопедичної традиції взагалі й упродовж ХХ ст. зокрема. Наявна джерельна база, репрезентована кількома тематичними й персональними фондами у центральних державних архівах України, а також система сучасних дослідницьких прийомів забезпечують комплексне висвітлення історії вітчизняної енциклопедичної справи ХХ ст.

Ідея створення довідкової літератури, що містила б інформацію про різнопланові суспільні та природні явища, виникла ще в період Київської Русі. «Азбуковники», як форми тлумачного словника, тривалий час виконували функції енциклопедії і з часом були замінені більш масштабними виданнями – «Лексиконом славенороським» Памви Беринди. Значущість цього твору важко переоцінити, адже він заклав підвалини енциклопедичної справи на теренах України. Після знищення козацької державності й з початком українського національного відродження кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. еволюціонувала наукова орієнтація енциклопедичних праць. На зміну універсальним виданням (на зразок «Лексикону...» П. Беринди) приходять українознавча тематика, що знайшла своє яскраве відображення у «Записках о Малороссии, её жителях и произведениях» Я. Марковича 1798 р., а також у незавершеному проекті «Украинский народ в его прошлом и настоящем» 1909–1916 рр. Ці видання, хоч і розділені між собою більш ніж століттям,

⁷⁰ Смолій В.А. *«Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика* / В.А. Смолій, Г.В. Боряк // Укр. іст. журн. – 2014. – № 4. – С. 5.

є зразком тематичної, українознавчої енциклопедії, відіграли важливу роль у становленні української національної самосвідомості, відкривши для світу й сучасників поняття «Україна».

Наприкінці XIX – на початку XX ст. українські учені з обох частин української території, розділених кордонами Австро-Угорської й Російської імперій, брали участь у російських енциклопедичних виданнях, набуваючи досвіду виконання енциклопедичних проектів. Прикладом такої співпраці були енциклопедичні словники Брокгауза та Ефрона, видавництва братів Гранат, «Российский биографический словарь» та ін. Традиція енциклопедичних словників, поєднана з українознавчою тематикою, зумовила формат і перших спроб власне українських видань енциклопедичних словників, ініційованих УАН-ВУАН: «Біографічного словника діячів України» та «Енциклопедичного словника». Всі ці спроби створити українську енциклопедію у тій чи іншій формі, хоча й зазнали невдачі з ряду об'єктивних причин (Перша світова війна, революції, вторгнення російських більшовиків й окупація ними України, економічна криза та політичний тиск), проте мали значний позитивний вплив на наступне покоління українських енциклопедистів. Попередні проекти не лише забезпечили нащадків досвідом, а й матеріалом, котрий і було використано при підготовці першого республіканського проекту – багатотомної «Української радянської енциклопедії».

Проект «Української радянської енциклопедії» 1927–1934 рр. був ініційований вищим державним керівництвом республіки, а його головний редактор М. Скрипник доклав значних зусиль для його реалізації. Було створено стабільну структуру редакції, постійно (хоча й небезпроблемно) відбувалося її забезпечення кадрами. Енциклопедія вважалася одним з найбільш амбіційних заходів, ініційованим українським радянським керівництвом й спрямованим на досягнення кількох цілей: поширення українізації й освітнього рівня населення УСРР; нейтралізацію спроб створення немарксистської української енциклопедії на західній, польській частині України; демонстрацію можливостей УСРР випускати продукт, не гірший за союзний («БСЭ» та «МСЭ»), й у науково-інтелектуальній площині ще раз довести статус України як «другої серед рівних» радянських республік. Брутальне припинення Кремлем політики українізації перекреслило цю спробу створити український радянський енциклопедичний продукт. Гоніння на представників українського національного відродження 1920-х – початку 1930-х років й насамперед проти речника українізаційних процесів – наркома освіти УСРР й головного редактора «УРЕ» М. Скрипника – безпосередньо вдарили й по енциклопедії, яку спочатку було оголошено «притулком для націоналістичних елементів», а невдовзі й взагалі припинено роботу над нею. Більшість співробітників «УРЕ-1» було репресовано.

Другий проект створення «Української радянської енциклопедії» протривав практично три роки – 1944–1947 рр. Факт відновлення роботи з підготовки багатотомного українського

енциклопедичного видання засвідчував сталий інтерес до власної культурної самоідентифікації (у марксистсько-ленінському форматі, звичайно) не лише представників української науки і культури, а й вищої компартійної номенклатури республіки. Остання й надалі продовжувала розглядати «УРЕ» як пропагандистський інструмент, покликаний поширювати серед населення марксистсько-ленінську ідеологію й презентувати в енциклопедичному форматі досягнення радянської України. Характерно, що проект «УРЕ-2» постав на хвилі кон'юнктурної й тимчасової лібералізації національної політики Кремля, декларативно представленої назовні як «розширення прав союзних республік».

Однак і ця спроба підготовки «Української радянської енциклопедії», як і попередній проект 1927–1934 рр., зазнала фіаско. Причини провалу були схожими. Обидві спроби створити багатотомну республіканську енциклопедію розпочиналися за часів певної лібералізації національної політики тоталітарного режиму й актуалізації національного питання, але з часом наражалися на різку зміну курсу Кремля у бік централізації й посилення репресій.

Накопичений матеріал і досвід «УРЕ-2» значною мірою посприяли успіху третьої спроби створити «Українську радянську енциклопедію». Завдяки проекту 1944–1947 рр. отримали необхідний досвід й українські науковці, передусім М.П. Бажан, який через десятиліття – 1957 р. – очолив наступну редакцію «УРЕ». Варто зазначити, що реалізація проекту «УРЕ-3», або «УРЕ» М.П. Бажана, принаймні декларативно, розпочиналася як відновлення проекту 1944–1947 рр.

Розглянувши основні енциклопедичні проекти, реалізовані українськими вченими за межами УРСР упродовж 1930–1980-х рр., слід відзначити ефективність роботи зі створення енциклопедій, притаманну головній науковій установі Галичини, а згодом і вітчизняної еміграції – Науковому товариству імені Шевченка, котре забезпечило редакційні колеги висококваліфікованими спеціалістами й належною науковою базою для створення двох повноцінних видань – «Української загальної енциклопедії» І. Раковського (1930–1935) та «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича (1947–1985). НТШ працювало у далеко не комфортних умовах матеріально-фінансової скрути, політичних обмежень польської влади й німецької окупаційної адміністрації, руйнувань доби Другої світової війни, повоєнної еміграції й згодом розпорошеності українських наукових сил по світу.

Незважаючи на ці несприятливі обставини, у стислий термін, фактично на одному ентузіазмі І. Раковського, вдалося підготувати й видати високоякісний продукт – «Українську загальну енциклопедію», яка стала першою українською енциклопедією, котра подавала найважливіші гасла зі світової культури, історії, економіки, природознавства та визначних персоналій, а також містила ґрунтовний українознавчий блок – розділ «Україна». Не менш значущим став і проект «Енциклопедії українознавства», ініційований також І. Раковським, однак впроваджений у життя іншим визначним українським ученим – В. Кубійовичем. Створений під

його керівництвом Інститут енциклопедії НТШ зумів не лише у стислий термін видати першу частину проекту – «ЕУ-1», а й завершити масштабний словниковий десяти томник «ЕУ-2». Нове керівництво редколегії «ЕУ» (після смерті В. Кубійовича 1985 р.), враховуючи геополітичні трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х років, а саме кризу і розпад СРСР й відновлення державної незалежності України, підготувало й видало додатковий, 11-й том «Енциклопедії українознавства», в якому враховані прогалини попередніх томів й суттєво уточнені й доповнені персоналії вітчизняних діячів, насамперед тих, хто зазнав репресій.

Важливою рисою обох вищезазначених енциклопедичних проектів стала українознавча спрямованість, що якісно відрізняла їх від здійснюваних в УРСР спроб видати «Українську радянську енциклопедію» та опублікованого зрештою сімнадцятитомника «УРЕ». Наголос на національних цінностях й особливостях, на протигагу класовому принципу радянських енциклопедій, робило закордонні (щодо УРСР) проекти більш адекватними викликам часу й менше вразливими з погляду політико-ідеологічної кон'юнктури.

Українознавча тематика стала однією з ключових причин успішності «Енциклопедії українознавства». Для упорядників, авторів та спонсорів видання її підготовка й публікація чергових томів стала своєрідною, але важливою формою боротьби за незалежність України, її гідну презентацію у світовому співтоваристві. «Українська загальна енциклопедія» та «Енциклопедія українознавства» відіграли важливу роль не лише у розвитку вітчизняної науки й становленні української енциклопедистики, а й у формуванні та зміцненні національної самосвідомості радянських українців, підтримці національної самоідентифікації української діаспори й еміграції.

Публікація загальної частини «Енциклопедії українознавства» й вихід перших томів її словникової частини стали потужним імпульсом для розгортання в УРСР роботи над власним енциклопедичним проектом – «УРЕ». У свою чергу, табування окремих тем і персоналій в «Українській радянській енциклопедії», цензурування й скорочення інших сюжетів уважно відстежувалися редколегією «Енциклопедії українознавства». Такий порівняльний аналіз українознавчого змісту «ЕУ» та «УРЕ» (на прикладі перших трьох томів «УРЕ» та «ЕУ-2») здійснений у брошурі В. Кубійовича та В. Маркуся «Дві українські енциклопедії» (1961). Відтак упорядники «Енциклопедії українознавства» свідомо наголошували й доповнювали українознавчі сюжети, які замовчувалися чи подавалися скорочено в «УРЕ».

Публікацією останнього, позапланового 17-го тому «УРЕ» 1965 р. завершився перший успішний етап роботи Головної редакції енциклопедії, створеної 1957 р. Майже вісім років знадобилося редакційному й авторському колективу на чолі з М.П. Бажаном для завершення такого масштабного проекту, яким стала «Українська радянська енциклопедія». Головна редакція «УРЕ» з третьої спроби здійснила те, що не вдалося її попередникам 1927–1934 й 1944–1947 рр.

Вихід «УРЕ» став знаковою подією для всієї вітчизняної науки й усіх громадян УРСР, адже тепер українці принаймні формально стали в один ряд з іншими цивілізованими народами, які зуміли структурувати та викласти у формі енциклопедій не лише власні досягнення впродовж історії, а й результати розвитку людської цивілізації у цілому. «Українська радянська енциклопедія» не була позбавлена численних недоліків, викликаних її ідеологічною заангажованістю й прив'язаністю до радянської політичної кон'юнктури. Проте «УРЕ» стала провісником майбутньої української енциклопедистики.

Продовженням проекту «Української радянської енциклопедії» стали скорочена версія «УРЕ» – тритомний «Український радянський енциклопедичний словник» («УРЕС»), друге видання «УРЕ» (українською та російською мовами), галузеві проекти – «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах, чотиритомна «Радянська енциклопедія історії України», а також «Енциклопедія кібернетики», «Енциклопедія народного господарства УРСР», «Історія Академії наук Української РСР», «Українська сільськогосподарська енциклопедія», низка галузевих енциклопедичних словників. Усі вони значною мірою змогли задовольнити потребу населення Української РСР у власній енциклопедично-довідковій літературі.

Попри всі відомі недоліки радянських енциклопедій УРСР, викликані їх ідеологічно-пропагандистською заангажованістю, їх базовий матеріал, термінологічні словники й значний фактаж стали у пригоді при підготовці нового покоління енциклопедій за умов відродженої державної незалежності України. Показово, що вже додатковий, 11-й том «Енциклопедії українознавства» (1995), був підготовлений за участю й учених незалежної Української держави.

Попри вкрай несприятливі умови першої половини 1990-х років, вітчизняній енциклопедичній галузі вдалося не лише вижити, а й завершити низку проектів, розпочатих ще за радянської доби. Не зважаючи на фінансову кризу, була збережена більша частина тієї матеріальної бази, яку мала українська енциклопедистика за радянських часів і яка нині зосереджена насамперед у Всеукраїнському спеціалізованому видавництві «Українська енциклопедія» імені М. Бажана. А збереження й розвиток матеріальної бази – це, як відомо, один з найважливіших кроків до відродження потужностей та подальшого розвитку усієї галузі, що сьогодні має можливість розвиватися спільними зусиллями учених «материкової» України та їхніх колег із діаспори й зарубіжних українознавців. Прикладом такої співпраці може слугувати десяти томна «Енциклопедія історії України» (проект Інституту історії України НАН України), багатотомна «Енциклопедія сучасної України» (проект, що триває) та ін.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографія:

1. Борчук С. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження / Степан Миколайович Борчук; НАН України. Інститут історії України. – Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2014. – 604 с.

Рецензії:

Коляда І.А. Національна енциклопедистка – візитна картка держави: осмислення історичного досвіду та соціокультурного значення. Рецензія на монографію Борчука С.М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. – Івано-Франківськ, 2014. – 604 с. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 13. – К., 2015. – С. 274.

Лисенко О.Є. «Про все найбільш значуще й значиме...». Рецензія на монографію: Борчука С.М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. – Івано-Франківськ, «Лілея-НВ», 2014. – 604 с. // Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; Інститут Історії України НАН України. – К., 2015. – с. 183 – 185.

Великочий В. «Енциклопедія вітчизняної енциклопедистки ХХ століття». Рецензія на монографію: Борчука С.М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. – Івано-Франківськ, «Лілея-НВ», 2014. – 604 с. // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2015. Вип. 27. – С. 436–439.

Статті у фахових виданнях:

2. Борчук С. Вітчизняна енциклопедична традиція ХХ ст. / С.М. Борчук // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника, Ін-т історії і політології. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 17. – С. 201–208.

3. Борчук С. Українська радянська енциклопедистика: скрипниківська доба (1927–1934 рр.) / С. М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 18: Історія. – С. 55–60.

4. Борчук С. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» – перший вітчизняний енциклопедичний проект ХХ ст. / С.М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 514–515. – С. 83–86.

5. Борчук С. Українська радянська енциклопедистка. Скрипниківська доба. (1927 – 1937 рр.) / С. Борчук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 18. – С. 55 – 60.

6. Борчук С. Народа в Агітпропвідділі ЦК КП(б)У 18 грудня 1929 р. – обговорення стратегії підготовки Великої Української Радянської Енциклопедії / С.М. Борчук // Вісник Прикарпатського

університету: Історія. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 20. – С. 99–107.

7. Борчук С. Ісай Фалькевич (1883–1937) – революціонер, прокурор, цензор, голова правління «УРЕ», «прихований троцькіст» / С.М. Борчук // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 226–242.

8. Борчук С.М. Ісай Фалькевич: історичний портрет голови правління видавництва «УРЕ» / С.М. Борчук // Галичина. – 2012. – Вип. 20-21. – С. 389–395.

9. Борчук С. У колі читачів «Української Радянської Енциклопедії»: Микола Кошарнівський (1900–1979) / С.М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 607–609. – С. 61–68.

10. Борчук С.М. Юліан Бачинський як основоположник української енциклопедистики / С.М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2012. – Вип. 21. – С. 37–46.

11. Борчук С.М. Репресована енциклопедія – скрипниківська «УРЕ»: доля Ісає Фолькевича // «Політичні репресії в Українській РСР 1937 – 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя «Великого терору» в СРСР)»: Матеріали наукової конференції: 15 березня 2012 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 47–51.

12. Борчук С. Маловідома сторінка «розширення прав союзних республік»: «Українська Радянська Енциклопедія» – 2 (1944–1947 рр.) / С. М. Борчук // Краєзнавство: науковий журнал. – 2013. – Ч. 1 (82). – С. 188–199.

13. Борчук С.М. «Радянська енциклопедія історії України» – перша історична енциклопедія в УРСР / С.М. Борчук // Укр. іст. журн. – 2013. – № 4. – С. 170–192.

14. Борчук С. Енциклопедія історії України: до постановки проблеми / С. Борчук // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк, 2013. – С. 85–91.

15. Борчук С. М. Участь Юрія Івановича Меженка в підготовці «Української Радянської Енциклопедії» (1957–1965 рр.) / С.М. Борчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – Вип. 23. – С. 60–71.

16. Борчук С. Друга спроба підготовки «Української Радянської Енциклопедії» (1944–1947 рр.) / С.М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 24. – С. 115–124.

17. Борчук С. Проблематика українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни на сторінках енциклопедичних і бібліографічних видань / С.М. Борчук // Галичина. – 2013. – Вип. 23. – С. 493–500.

18. Борчук С. Проблема персоналій в енциклопедистиці УРСР (1950–1970-ті рр.) / С.М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 25. – С. 59–68.

19. Борчук С. «Так звана ЗУНР»: Західноукраїнська Народна Республіка у радянській енциклопедистиці 1950–1970-х рр. / С.М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2014. – Вип. 684-685. – С. 132–141.
20. Борчук С. Краєзнавча енциклопедія України – 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР» / С.М. Борчук // Карпатський край: Наукові студії з історії, культури, туризму. – Івано-Франківськ, 2014. – № 2 (5). – С. 117–125.
21. Борчук С. Розвиток енциклопедичної науки в Україні на початку ХХІ ст. / С.М. Борчук // Zbiór raportów naukowych. – Warszawa, 2014. – S. 18–23.
22. Борчук С. Перша українська модерна енциклопедія: структура видання і зміст / С.М. Борчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. 41. – С. 274–280.
23. Борчук С. Вітчизняні галузеві енциклопедії – проект «Юридична енциклопедія» / С.М. Борчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2015. – Вип. 27. – С. 332–342.
24. Борчук С. Проект ХХІ століття: «Енциклопедія сучасної України» / С. М. Борчук // Zbiór raportów naukowych. – Warszawa, 2014. – S.
25. Борчук С. Робота НТШ по створенню «Української Загальної Енциклопедії» / С.М. Борчук // Гілея: Науковий вісник. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К., 2015. – Вип. 92 (1). – С. 41–47.
26. Борчук С. Перша спроба підготовки багатотомної республіканської енциклопедії / С. Борчук // Гілея. Науковий вісник. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К., 2015. – Вип. 94 (3). – С.81–87.
27. Борчук С. Енциклопедичні проекти УАН – ВУАН. «Біографічний словник діячів України» / С. Борчук // Схід. – Донецьк, 2015. – С. 65–69.
28. Борчук С. Проблематика I світової війни у вітчизняній енциклопедистиці / С. Борчук // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2015. Вип. 26. – С.229–310.

Матеріали конференцій:

29. Борчук С. Репресована енциклопедія – скрипниківська «УРЕ»: доля Ісаї Фалькевича / С.М. Борчук // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / НАН України, Ін-т історії України; Національна спілка краєзнавців України; Головна редкол. науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 379–392.

АНОТАЦІЯ

Борчук С.М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Державний вищий навчальний заклад „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2015.

У дисертації проаналізовано передісторію вітчизняної енциклопедичної справи, а також зроблено особливий наголос на висвітленні вітчизняної енциклопедичної традиції на прикладі окремих проектів, їхніх ініціаторів й провідних виконавців. Окреслено перспективи дослідження цієї тематики.

Розглянуто наступні енциклопедичні проекти: чотиритомник «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1909–1916); проекти УАН – ВУАН 1920-х – початку 1930-х рр. «Біографічний словник діячів України» та «Енциклопедичний словник»; тритомна «Українська загальна енциклопедія» (1930–1935); три спроби підготовки й видання «Української радянської енциклопедії» (невдалі спроби 1927–1934 й 1944–1947 рр. й, нарешті, успішна – 1957–1965 рр.). Проаналізований суспільно-політичний контекст, ідеологічна умотивованість й адекватність викликам часу першої краєзнавчої енциклопедії УРСР – «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах – й першої республіканської історичної енциклопедії – чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України».

Особлива увага приділена еміграційно-діаспорній «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича. Наголошується, що публікація загальної частини «Енциклопедії українознавства» й вихід перших томів словникової частини «ЕУ» дали потужний імпульс розгортанню в УРСР роботи над марксистсько-ленінською енциклопедичною альтернативою їй – «Українською радянською енциклопедією» у 17-ти томах («УРЕ-3»).

Зроблено наголос на з’ясуванні індивідуальних рис окремих ініціаторів та чільних виконавців вітчизняних енциклопедичних проектів новітньої доби, їхнього розуміння мотивації підготовки енциклопедій для «української національної справи» (в тому числі й у марксистському дискурсі).

Ключові слова: енциклопедія, енциклопедична традиція, проект «Украинский народ в его прошлом и настоящем», «Біографічний словник діячів України», «Енциклопедичний словник», «Українська загальна енциклопедія», «Українська радянська енциклопедія», «Енциклопедія українознавства», «Історія міст і сіл Української РСР», «Радянська енциклопедія історії України».

ANNOTATION

Borchuk S.M. Ukrainian encyclopedic tradition of the twentieth century: designs, participants, research prospects. – Manuscript.

The thesis is for the degree of Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.01 - History of Ukraine. – State Institution of Higher Education «Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University». – Pereyaslav-Khmelnytsky, 2015. – Pereyaslav-Khmelnytsky, 2015.

The thesis analyzes the prehistory of encyclopedic domestic affairs, and made a special emphasis on coverage of national encyclopedic tradition in cases of specific projects, their initiators and leading executors. Prospects of research on this subject are also described here. We consider the following encyclopaedic projects: the four-volume «Ukrainian people in the past and present» (1909–1916); projects UAS – AUAS 1920s – early 1930s. «Biographical Dictionary of statesman of Ukraine» and «Encyclopedic Dictionary»; three-volume «General Ukrainian Encyclopedia» (1930–1935); three attempts of preparation and publication of «Ukrainian Soviet Encyclopedia» (failures 1927–1934 and 1944–1947 and finally successful - 1957–1965). The analyzed socio-political context and ideological motivation and adequacy to challenges of time of the first encyclopedia of local history USSR – «History of the towns and villages of the Ukrainian SSR» in 26 volumes – and the first Republican historical encyclopedia – the four-volume «Soviet Encyclopedia of History of Ukraine».

Special attention is given to the emigratory-diasporic «Encyclopedia of Ukrainistics» V. Kubiiiovych. It is noted that the general publication of the «Encyclopedia of Ukrainistics» and the output of the first volume of «EU» gave a powerful impulse to the deployment in the USSR work on Marxist-Leninist encyclopedic alternative – «Ukrainian Soviet Encyclopedia» in 17 volumes («USE-3»).

The emphasis is made on clarifying certain individual features of personality of separate initiators and main executors of national encyclopedic projects of modern era, understanding their motivation of working on encyclopedias for «Ukrainian national cause» (including in Marxist discourse) – Fedir Vovk, Mykhailo Hrushevskyi, Serhiy Iefremov, Oleksandr Lototskyi, Petro Stebnytskyi (four-volume «Ukrainian people in the past and present»); Fedir Ernst, Mykhailo Mohilyanskyi, Vadym Modzalevskyi, Natalia Polonska-Vasylenko, Petro Stebnytskyi («Biographical Dictionary of statesmen of Ukraine»); Oleksandr Badan-Yavorenko, Yulian Bachynskyi, Adolf Gettler, Andrii Richytskyi, Stepan Rudnytskyi, Mykola Skrypnyk, Isai Falkevych, Andriy Khvyliia («Ukrainian Soviet Encyclopedia» 1927–1934, The so-called «USE-1»); Ivan Boberskyi, Ivan Kedryn, Ivan Krypiakievych, Ivan Rakovskyi, Vasyl Symovych, Vadym Shcherbakivskyi («General Ukrainian Encyclopedia»); Fedosii Babenko («Ukrainian Soviet Encyclopedia» 1944-1947, The so-called «USE-2»); Ivan Koshelivets, Volodymyr Kubiiiovych («Ukrainistics Encyclopedia»); Mykola Bazhan, Yurii Ivanov-Mezhenko («Ukrainian Soviet

Encyclopedia» 1957–1965, The so-called «USE- 3»); Kost Huslysty, Yuriy Kondufor, Andriy Skaba (a four-volume «Soviet Encyclopedia of History of Ukraine»); and so on.

Keywords: encyclopedia, encyclopedic tradition, the project «Ukrainian people in the past and present», «Biographical Dictionary of statesmen of Ukraine», «Encyclopedic Dictionary», «General Ukrainian Encyclopedia», «Ukrainian Soviet Encyclopedia», «Ukrainistics Encyclopedia», «History of towns and villages of the Ukrainian SSR», «Soviet Encyclopedia of History of Ukraine».

АННОТАЦИЯ

Борчук С. Н. Украинская энциклопедическая традиция XX в.: проекты, исполнители, перспективы исследования. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Государственное высшее учебное заведение „Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды”. – Переяслав-Хмельницкий, 2015.

В диссертации проанализирована предыстория отечественного энциклопедического дела, а также уделено особое внимание освещению отечественной энциклопедической традиции на примере отдельных проектов, их инициаторов и ведущих исполнителей. Определены перспективы исследования этой тематики.

Проанализирован общественно-политический контекст, идеологическая мотивированность и адекватность вызовам времени следующих энциклопедических проектов: четырёхтомника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1909–1916); проектов УАН – ВУАН 1920-х – начала 1930-х гг. – «Биографический словарь деятелей Украины» и «Энциклопедический словарь»; трёхтомной «Украинской Всеобщей Энциклопедии» (Львов – Коломыя; 1930–1935); трёх попыток подготовки и издания «Украинской Советской Энциклопедии» (неудачные попытки 1927–1934 и 1944–1947 гг. и, наконец, успешная – 1957–1965 гг.).

Публикацией последнего, 17-го тома «УСЭ» 1965 г. завершился первый успешный этап работы Главной редакции энциклопедии, созданной в 1957 г. Издание «УСЭ» стало знаменательным событием для всей отечественной науки и граждан УССР, поскольку отныне украинцы хотя бы формально стали в один ряд с другими цивилизованными народами, сумевшими структурировать и презентовать в форме энциклопедий не только собственные достижения в течение национальной истории, но и результаты развития человеческой цивилизации вообще. «Украинская Советская Энциклопедия» не была лишена многочисленных

недостатков, вызванных её идеологической ангажированностью и привязанностью к советской политической конъюнктуре, однако стала предвестницей будущей украинской энциклопедистики.

Продолжением проекта «Украинской Советской Энциклопедии» стали сокращённая версия «УСЭ» – трёхтомный «Украинский Советский Энциклопедический Словарь», второе издание «УСЭ» (на украинском и русском языках), отраслевые издания – «История городов и сёл Украинской ССР» в 26-ти томах, четырёхтомная «Советская энциклопедия истории Украины», а также «Энциклопедия кибернетики», «Энциклопедия народного хозяйства УССР», «Украинская сельскохозяйственная энциклопедия» и др.

Особенное внимание уделено эмиграционно-диаспорной «Энциклопедии украиноведения» В. Кубиёвича. Подчеркивается, что публикация общей части «Энциклопедии украиноведения» и выход первых томов словарной части «ЭУ» дали мощный импульс развёртыванию в УССР работы над её марксистско-ленинской энциклопедической альтернативой – «Украинской Советской Энциклопедией» в 17-ти томах («УСЭ-3»).

Сделан акцент на выяснении индивидуальных черт личности отдельных инициаторов и ведущих исполнителей отечественных энциклопедических проектов новейшего времени, их понимании мотивации подготовки энциклопедий для «украинского национального дела» (в том числе и в марксистском дискурсе).

Несмотря на все недостатки советских энциклопедий УССР, вызванные их идеологически-пропагандистской заангажированностью, базовый их материал, терминологические словари и многочисленный фактаж пригодились при подготовке нового поколения отечественных энциклопедий в условиях возрождённой государственности Украины. Показательно, что уже дополнительный 11-й том «Энциклопедии украиноведения» (Париж – Нью-Йорк, 1995) был подготовлен с участием и учёных независимой Украины.

Несмотря на крайне неблагоприятные условия первой половины 1990-х гг., отечественной энциклопедической отрасли удалось не только выстоять, но и завершить ряд проектов, начатых ещё в советское время. Несмотря на финансовый кризис, удалось сохранить большую часть материальной базы, которой располагала украинская энциклопедистика советского времени и которая ныне сконцентрирована прежде всего во «Всеукраинском специализированном издательстве «Украинская энциклопедия» имени М. Бажана». А сохранение и развитие материальной базы – чрезвычайно важная предпосылка к возрождению мощностей и дальнейшему развитию всей отрасли, которая сегодня развивается совместными усилиями учёных «материковой» Украины и их коллег из диаспоры и зарубежных украиноведов. Примеры такого сотрудничества демонстрируют десяти томная «Энциклопедия истории Украины» (проект

Института истории Украины НАН Украины), многотомная «Энциклопедия современной Украины» и др.

Ключевые слова: энциклопедия, энциклопедическая традиция, проект «Украинский народ в его прошлом и настоящем», «Биографический словарь деятелей Украины», «Энциклопедический словарь», «Украинская Всеобщая Энциклопедия», «Украинская Советская Энциклопедия», «Энциклопедия украиноведения», «История городов и сёл Украинской ССР», «Советская энциклопедия истории Украины».